

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI
ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA
7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.
E-mail: somogyfolyoirat@gmail.com

SOMOGY | 2018 | 1

2018. 1.

NEGYVENHATODIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

E számunk szerzői:

- Z. KOVÁCS ZOLTÁN** (1970, Barcs), irodalomtörténész, intézményigazgató (KE), Kaposvár
- BUCSICS KATALIN** (1987, Budapest), MTA Bölcsészettudományi Központ Irodalomtudományi Intézet, fiatal kutató, Budapest
- TVERDOTA GYÖRGY JÓZSEF** (1947, Monok), irodalomtörténész, egyetemi tanár, Budapest
- SZIRTES GÁBOR** (1946, Somogy), irodalomtörténész, szerkesztő, Pécs
- NAGY PÁL** (1934, Salgótarján), író, szerkesztő, egyetemi oktató, Párizs
- TÓTH GYÖNGYI** (1951, Kaposvár), író, költő, Kaposvár
- BARABÁS FERENC** (1954, Kaposvár), nyomdász–tipográfus, könyvkiadó, Békéscsaba
- MÁRKUS BÉLA** (1945, Bükkaranyos), irodalomtörténész, Debrecen
- HÓVÁRI JÁNOS** (1955, Kiskorpad), történész, külpolitikai szakértő, orientalista, Budapest
- TÓTH LÁSZLÓ** (1949, Budapest), költő, író, szerkesztő, Dunaszerdahely
- KOMÁROMI GABRIELLA** (1941, Szentgotthárd), irodalomtörténész, Kaposvár

*Lapszámunkat Gáspár András (1937, Kaposvár),
festőművész, dízlettervező rajzaival illusztráltuk*

Szakály Sándor: Somogy, és csak azért is Somogy! 3 |

ÉLŐ IRODALOM | 5

Z. Kovács Zoltán: „Töredék ez is, az is” II. 5 |

Bucsics Katalin: Kosztolányi és a freudizmus 10 |

Tverdota György: A gondolkodó és a költő 27 |

ÉLŐ MŰLT | 44

Szirtes Gábor: Engel Adolf 44 | Nagy Pál: „Isten nevében!” 50 |

SZÉP SZÓ | 56

Tóth Gyöngyi: Nem az én nevem 56 |

HAZAI TÁJAKON | 59

Barabás Ferenc: Andaházi Katalin emlékezése Radnóti Miklósról 59 |

Márkus Béla: Írni tovább a befejezhetlent 72 |

Hóvári János: A korpádi kairosz 75 |

KITEKINTÉS | 86

Tóth László: Adalék a szlovák költészet magyar recepciójához 86 |

KÖNYVEKRŐL | 94

Komáromi Gabriella: „Vers pedig lesz” 94 |

SOMOGY
KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

FŐSZERKESZTŐ:
UJVÁRY GÁBOR

SZERKESZTŐ:
CSÁSZTVAY TÜNDE

ÖRÖKÖS FŐMUNKATÁRS:
TAKÁTS GYULA

A SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:
CZIGÁNY GYÖRGY, GÁLNÉ JÁGER MÁRTA, HÓVÁRI JÁNOS,
KONDOR KATALIN, KOVÁCS ZOLTÁN, VÉN ZOLTÁN

A SZERKESZTŐSÉG MUNKATÁRSA:
EGERSZEGI EDIT

A TANÁCSADÓ TESTÜLET TAGJAI:
DEÁK ERNŐ, DUPKA GYÖRGY, GÖNCZ LÁSZLÓ,
KOVÁCS KISS GYÖNGY, TARI ISTVÁN, TÓTH LÁSZLÓ

A SOMOGY FŐSZERKESZTŐJE VOLT:
DR. VÁRKONYI IMRE (1973–1980), DR. LACZKÓ ANDRÁS (1980–1993)
TÜSKÉS TIBOR (1994–2000), VARGA ISTVÁN (2001–2008)
KÓSA CSABA (2009–2014), DR. BÁBA IVÁN (2015–2017)

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

Kéziratot nem őrzünk meg és nem küldünk vissza!

A szerkesztőség címe: 7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.
E-mail cím: somogyfolyoirat@gmail.com; berzsenyitarsasag@somogy.hu
A folyóirat megjelenik negyedévente. Egyes szám ára: 400 forint. Előfizetési díj: egy évre 1600 forint.

INDEXSZÁM: 25759

ISSN 0133-0144

Felelős kiadó: Szakály Sándor

Tördelés: Typografika Kft., Békéscsaba

Készült: Central Press Nyomda, Kaposvár • Felelős vezető: Zsoldos László

SOMOGY
KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

ARCULATTERV:
BARABÁS FERENC

FOLYÓIRATUNK ELÉRHETŐ:

Kaposváron
a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság titkárságán
7400 Kaposvár, Nagy Imre tér 2.
(Telefon: +36 82 319 948)

Budapesten
Írók Boltja, 1061 Budapest, VI. Andrassy út 45.
A folyóirat előfizethető a Berzsenyi Társaság számlaszámán (11743002–20032977)

Folyóiratunk e-mail címe: somogyfolyoirat@gmail.com

A Berzsenyi Társaság weboldalának címe: www.berzsenyi-tarsasag.hu,
e-mail címe: berzsenyitarsasag@somogy.hu

A MEGJELENÉST TÁMOGATTA:

nka
Nemzeti Kulturális Alap

Ára: négyszáz forint

2018. 1.

NEGYVENHATODIK ÉVFOLYAM

SOMOGY

KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Gáspár András: Dísletterv

2018-at írunk már – január elseje, délután öt óra fele jár az idő – amikor ismét belső késztetést érzek arra, hogy a Berzsenyi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság elnökeként a Társaság tagjaihoz, a *Somogy* olvasóihoz forduljak közös dolgaink okán.

S melyek is a közös dolgaink? Ennek a maholnap már 115. esztendejébe lépő Társaságnak a jövőjéről való gondolkodás, gondoskodás és az általa kiadott *Somogy* folyóirat jövője. A kettő szorosan összefügg.

Amikor 2014-ben a Társaság elnökévé választottak és választmányi tagból a „legmagasabb polcra” kerültem – bennünket, illetve engem a rendszeresen kritikával illető/k/ szíves figyelmébe: nem tettek, hanem választottak! –, azt tartottam a legfontosabb feladatommak, hogy a Társaság taglétszámát lehetőségünk szerint növeljük, és a megszűnés határára került *Somogy* folyóiratot – mások segítségével/közreműködésével – megmentjük.

Ha most erre gondolok, azt kell mondanom, hogy eddig sikerült a vállalásomat teljesíteni. A Társaság él, programjai, rendezvényei számos érdeklődőt vonzanak – igaz, lehetnének még többen is a rendezvényeken –, és a működése biztosított. Ez nagymértékben köszönhető Kaposvár Megyei Jogú Város Önkormányzata támogatásának. De ki is támogassa a Társaságot, és vele együtt a *Somogy* folyóiratot, ha nem Kaposvár? Úgy gondolom, ne csak Kaposvár, de Somogy megye Közgyűlése és a megye városai is! Sajnos az utóbbiak esetében nem sikerült túl sok eredményt elérnem. A megye országgyűlési és megyei közgyűlési képviselőihez írott leveleimre – amelyben a folyóirat támogatására kértem őket – többnyire választ sem kaptam. Ebben – függetlenül a párthovatartozásuktól –, azonos álláspontot képviseltek/képviselnek a megkeresettek. Mondja ezek után bárki is, hogy nincs olyan kérdés, amelyben a politikai megosztottság és ellentétek ellenére ne lenne nemzeti – bocsánat: somogyi – egyetértés! Lehet, hogy ez a mi sokat emlegetett, különleges somogyiságunk?

Mi lenne, ha innentől a fentebb említett Hölgyek és Urak különleges somogyisága abban nyilvánulna meg, hogy azon versenyeznének, ki is tesz többet a *Somogy*ért?

Lehet, hogy érdemes lenne egy ilyen versenyt meghirdetni, és az országgyűlési képviselők esetében az lenne a győztes, aki a választókerülete minden települése számára – iskolájának/könyvtárának/művelődési házának – előfizetne egy-egy példányt a folyóiratból. (Akadtak olyan polgármesterek is, akik a levelemre válaszoltak, és „megindokolták”, miért nem támogatják előfizetéssel a *Somogy* folyóiratot. Válaszukban az állt, hogy az adott település iskoláit nem az önkormányzat tartja fenn; ők kapnak a folyóiratból. Utánanézttem, bizony egyetlen példányt sem fizetnek elő, de a szerkesztőség által a Könyvtárellátónak megküldött példányokból juttatnak az adott település intézményeinek. Az egyik város Siófok, a másik Marcali.)

Kesergéseim mellett természetesen szólhatnak jó – és reményeim szerint követhető, sőt követendő – példákról is: Balatonföldvár és Zamárdi immár évek óta támogatja a Társaságot, pontosabban a *Somogy* folyóiratot, és ugyanezt teszi Bala-

tonnelle is. Tab Város Önkormányzata számos közintézmény és iskola számára fizet elő. Ha én ilyen vagy olyan képviselő, polgármester lennék, biztosan nem az előbbi két város, sokkal inkább az utóbbi három példáját követném.

Igen tisztelt Olvasóink! Természetesen velem született optimizmusom ellenére nem vagyok annyira naiv, hogy azt gondoljam: eme kis „évköszöntő” olvasása után a nevezett Hölgyek és Urak azonnal megrohanják a Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság irodáját, jelezve előfizetési szándékukat, és nyomban megosztják támogatási elképzelésüket munkatársaikkal, és azonnal a *Somogy* számlaszámát kérik. (Hogy ne kelljen fáradniuk: OTP Bank Nyrt. 11743002-20032977-00000000) Most ennyit, és nem többet. Többet és talán mást majd jövőre.

Ami viszont fontos a Társaság és a *Somogy* szempontjából: Dr. Bába Iván főszerkesztő a 2017. esztendő végével felmentését kérte a főszerkesztői tisztségből, mivel egyéb kötelezettségei miatt – egy kutatóintézet főigazgató-helyettese és két egyetemen is heti rendszerességgel oktat – azt tisztességgel nem tudná továbbra is vállalni.

A döntését úgy én magam, mint a Társaság elnöksége elfogadta, és a Berzsényi Dániel Irodalmi és Művészeti Társaság választmányának egyetértésével helyette 2018-tól a főszerkesztői tisztséggel dr. habil. Ujváry Gábor történészt, főiskolai tanárt, címzetes egyetemi docent, a VERITAS Történetkutató Intézet intézetvezetőjét bízta meg. Munkáját szerkesztőként dr. Császtvay Tünde irodalomtörténész segíti, aki az MTA Bölcsészettudományi Központ Irodalomtudományi Intézetének tudományos főmunkatársa, osztályvezetője, és 2017-ig a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgató-helyettese (is) volt. A főszerkesztő és a szerkesztő személye – egyébként házastársak, tehát ellendrukkereink máris írhatják: gebinben a *Somogy!* – garanciája lesz a színvonalas szakmai munkának és a Bába Iván főszerkesztőségének három esztendeje alatt vallott minőségelvnek.

Ujváry Gábor somogyi kötődésű. Édesapja, Ujváry Lajos festőművész és tanár – aki a kaposvári Keleti temetőben alussza örök álmát – Somogy (Kaposvár) szülötte volt, és holtában a szülőföldjére tért vissza. Fia, ugyan nem szülötte Somogynak, de elkötelezettje a történelemnek, az irodalomnak és a művészeteknek. Az általa írt és szerkesztett könyvek száma több tucatnyi, és számos folyóirat, évkönyv igényes szerkesztője. Remélem és bízom benne, hogy a *Somogy* főszerkesztői posztján is azzal az igényességgel dolgozik majd, ahogy végezte/végzi munkáját kutatóként, egyetemi oktatóként, szerkesztőként.

Szakály Sándor,

A BERZSENYI DÁNIEL IRODALMI
ÉS MŰVÉSZETI TÁRSASÁG ELNÖKE

„Lélekző halottiság” – Tompa Mihály utolsó évei az Arany-levelezés alapján

A történeti távolságnak hála, a klasszikus magyar irodalom szerzőinek viszonyai egyértelműnek tűnnek: barátok vagy ellenségek voltak, segítettek vagy hátráltatták egymás karrierjét, epigonjai voltak a másíknak vagy túlnőttek a nagy elődön. Ebből a szempontból is sajátos helyet foglal el a 19. századi magyar irodalom történetében Tompa Mihály és Arany János egymáshoz fűződő viszonya.

Vörösmarty Mihályhoz képest meghatározható Petőfi Sándor, Petőfihez képest a „petőfieskedők” – ugyanakkor Tompa és Arany (ha más szempontból is, de) más viszonyulást mutattak mind a költészeti hagyomány, mind a költői szerep tekintetében. Se Vörösmartynál, se Petőfinél nem kérdőjeleződik meg az alkotó szubjektum és az általa létrehozott szövegek közti szoros egység, kölcsönösen éltetik egymást. Vörösmarty temetésének demonstratív volta nem költészete hatásának végét jelenti, Petőfi egyénisége pedig pályájának vége révén pedig egyenesen átlényegül versei és élete egységébe.

Ehhez a hagyományhoz képest Tompát és Aranyt folyamatosan foglalkoztatják a saját életműre, annak értékességére és befejezettségére vonatkozó nyugtalanító kérdések. Arany többször nevezi töredékesnek saját életművét, míg Tompa – rettegve attól, hogy költészetét elfeledik – utolsó éveiben gyakorlatilag kihátrál a költészetből. Alapvető különbség azonban kettejük között, hogy míg Aranynál ez a reflexió költészete integráns részévé vált (már a *Bolond Istók* első énekétől kezdődően), addig Tompánál néhány kivételtől eltekintve inkább az irodalmon kívüli megnyilvánulásaiban jelent meg (amennyiben a levelezését ilyennek tekintjük – márpedig ő maga éles különbséget tett megjelentetésre szánt irodalom és magánlevelezés között).

A gyermekeit elvesztő, az irodalmi életben való marginalizálódástól egyre inkább rettegő, saját egészségügyi gondjainak megoldhatatlanságába beletörődő Tompa Mihálynak Arany Jánoshoz fűződő viszonya új szakaszba lép 1866-ban. Arany János és Tompa Mihály 1865-ben találkoztak utoljára, amikor Tompa két hetet töltött barátjánál Pesten, ezt követően Tompa haláláig, 1868. július 30-ig levelek révén tartják a kapcsolatot (halálának hírért egy előre megírt levélben maga Tompa jelenti be Aranyinak). Az 1865 végén lányát elvesztő Arany János levelezési tematikája felzárkózik Tompáéhoz (aki elvesztette mindkét fiát), ugyanakkor Tompa számára Arany válik a legfontosabb kapcsolattá a magyar irodalmi élethez. Levelezésük retorikájának szervező ereje 1866-ban a következő: a lányát frissen elvesztett Arany vigasztalja a halálra készülődő, bár látszólag éppen a vigasztaló pozíciójában lévő Tompát. Családi veszteségeik összemérése párhuzamos egészségügyi bajaik tárgyalásával. Feltűnően keveset szerepelnek a költészet kérdései ekkori levelezésükben: az elégikus költészet helyébe a melankolikus magatartás lép, amely persze nem lehet meg a művészet, az irodalom nélkül.

Ezt a paradoxont járják körül kettejük levelezésében a nyelvi kifejezés elégtelenségéről szóló passzusok. Tompa először Arany Jánosnak a Piroska elvesztése feletti fájdalmával kapcsolatban fogalmazza meg a némaság kényszerét, a szavak elégtelenségét a fájdalom kifejezésére vagy enyhítésére: „Az ember ilyenkor látja: mennyire szereti, de se meg nem mentheti, se meg nem vigasztalhatja egymást. Istenem, mily szerencsétlenek is vagyunk mindnyájan! Nem tudunk mit szólni, mit írni, nem tudjuk mivel nyugasztalni átvert szíveteket.” (1866. január 3. 7.)*

A részvét hallgatását már következő levelében feloldja saját bajának közlésével, ami a hallgatáson túli szenvedés, sőt a halál közösségét is jelenti: „Épen midőn gyászos leveled érkezett: akartam én is írni hozzád; szólni bizonyos véletlen, vagy fájdalom, igen is vélhető esetről. Azonban hadd maradjon hallgatásban. Elég nektek a magatok fájdalma, s akkor, úgy is érteni fogjátok azt: mit akartam mondani. Én nagyon beteg vagyok; hetek, hónapok óta esem, sülyedek; javulás, fordulat és – remény nélkül.” (1866. január 24. 10.)

A (levél- és vers)írás értelmetlenségének az egyén hanyatlásával és a sors vigasztalhatatlanságával való összekötése szintén meghatározó szólama levelezésük utolsó időszakának. „Mit és minek írnak? Az általam annyiszor elmondott s általad épen annyiszor hallott jeremiadot ismétlem-e? Arról beszéljek-e ismét, s mindig: hogy életem, a künn tébolygó ebénél is céltalanabb, nyomorultabb? hogy sem élni, sem elveszni nem hagy a sors, hanem kínzó-padra feszítve tart?” (1867. május 25. 91.) Arany válaszlevelében biztosítja barátját, hogy ő aztán ismeri az „írjak? ne írjak?” dilemmáját (egy 1856-os versének egyenesen ez a címe, bár ott a dilettantizmus elharapódzása miatt teszi fel a kérdést), ugyanakkor – csak finoman utalva arra, hogy Tompa is egy levélben ír az írás értelmetlenségéről – azt állítja, hogy még a „jeremiád” „sem oly aggasztó, mint a [...] teljes hallgatás” (1867. május 30. 94.), valamint a nyavalyák megírása legalább jól esik, ha nem is tud segíteni (1867. szeptember 14. 118.).

A halál se Tompánál, se Aranynál nem feltétlenül a betegség folyamatának eredménye. Tompa „jeremiádjai” éppen arról szólnak, hogy a vágyott halált folyton halasztja elhúzódó, egyre súlyosbodó betegsége. Egy korábbi, a schwarzenbergi fürdőből küldött levelében egyenesen „közép állapotnak” nevezi helyzetét, s az aranyi „fájó gép” előzményeként is felfogható élőhalott automataként írja le magát egy meglehetősen ijesztő, ugyanakkor meglepően modern képben: „De ily irtózatoss közép állapotról, minőben én vagyok, fogalmam se volt. Fenn járva oktalan állati gyötrelmeket állok ki, melyek gyilkolnak folyvást, enyhület és pausa nélkül. [...] És ez nem éri végét, nem változik se jobbra, se balra. [...] Meghalni? ez tréfa, ez mulatság, ez boldogság volna. De nem lehet. Nem tudok.” (1866. július 1. 26.). Később így fogalmaz: „Én – fájdalom! – még-mindig élek. Rajtam amaz – egyik német poéta által mondott – szavak se teljesülnek: Nincs senki olyan boldogtalan: / Hogy meg

* A levelezésből vett idézetek oldalszámai a következő kiadásra vonatkoznak: *Arany János Összes Művei*, XIX. kötet, Levelezés 5, 1866–1882. S. a. rend. Korompay H. János. Budapest, Universitas Kiadó, MTA BTK Irodalomtudományi Intézet, 2015.

ne tudjon végre halni. [...] „Ez élve nullá-válás, e lélekző halottiság: iszonyú.” (1866. október 10. 39–40.)

Arany már egy 1866-os levelében leírja, hogy lánya halála, 1865. „december óta az sem vagyok, mi azelőtt: – semmi sem vagyok” (1866. augusztus 19. 34.). Ezt két évvel később, Tompának a *Toldi szerelme* hatodik ének kezdetére vonatkozó megjegyzései kapcsán így fogalmazza meg: különösen az esett jól neki Tompa dicséretében, hogy a részletet nem csak versként méltatja, hanem annak a fájdalomnak a kifejezőjeként, amely Piroska halála óta mindennapjai részévé tette az elmúlást. „Mintha nem is az élők, hanem a holtak társasága volna már az enyém. Igazán, a halál komoly gondolatja azon naptól fogva lett mindennapi társam; s bár, hozzád mérve, egészségesnek látszom, épen úgy oda számítom magamat a hová te, édes Miskám; hidd el egy hajóban evezünk. Egy részem már ott van”. (1868. február 27. 167.) A méltató levélben Tompa a fájdalom és a vers viszonyát a vergődő „csiga” és a fájdalomából keletkező gyöngy viszonyában látja (1868. február 23. 163.).

Mindez nevezhető-e a romantika valamely kései formájának, ahol a véges lét elégtelenségének belátása az elmúlás taglalása révén (részben az irodalmon túllépve) olyan lehetőségeket nyit meg, amelyek kiemelnek a mindennapiságból? Az elmúlásnak se a heroikus, se az ironikus-groteszk formáját nem találjuk meg kettejük levelezésében. Míg Aranynál inkább az elmúláshoz való humoros-elégikus viszonyulás dominál (már a *Toldi estéjétől*, de aztán a „saját halál” szöveggörnyezetében kiteljesedve egy évtizeddel a tárgyalt levelek után az *Őszikék* darabjaiban is), addig Tompa nem az egyéni, a „saját haláltól” retteg, hanem attól, hogy halálával megszűnik mint *költő* is.

Ha így tekintünk kettejük levelezésben megnyilvánuló barátságára, az abban megnyilvánuló irodalomfelfogásra, akkor ennek a szemléletnek az alapjait nem a romantikában kell keresni, hanem a romantika utáni, majd az előző századfordulón meghatározóvá váló szemléletben. Egy manapság már egyre kevésbé ismert költő szorongása levelezik egy már akkor is az egyik legnagyobb tartott költő sokrétű tevékenységbe szétszított rezignációjával.

Tompa idegességének „vulkánja” élete utolsó évében még a levelezést is majdnem felrobbantja, mégpedig zavarba ejtő táviratok révén. Az Akadémia évenként más-más osztálynak adott ki kétszáz arannyal járó nagyjutalmat az előző hat évben megjelent műveket figyelembe véve. Amikor Tompa értesül Jókai *Honjából* arról, hogy (Madách Imre és Tompa barátja, Szász Károly mellett) rajta van a nyelv- és széptudományi osztálynak 1868-ban kiadandó díjra pályázók listáján, a következő sürgönnyt küldi Aranyak: „Megdöbbenő válságosság. Felvétlenül (!) semmi így lehet kortest lélek megzavarója, ítélet mikor? Válaszolj rögtön így, Tompa” (1868. január 22. 137.).

Arany már korábban írt Jókainak arról, hogy tegye világossá: a lista csak javaslat, nem végleges. Majd amikor egy következő táviratából kiderül, hogy Tompa is ezzel a közléssel kapcsolatban írta zilált sürgönnyét, az esetleges kudarcától rettegvé, levélben válaszol: „Az a gondolat: miféle válság? micsoda lélek zavar? micsoda ítélet?”

Igazán megdöbbsentem [...] állapotodon, s különben is az a nap életem egyik legsötétebb napja lévén, a képzelődés annyira megroncsolta idegeimet, hogy a magam állapotán rémültem el. Csak hosszú küzdés után, este későn jöttem a sejtelemre, hogy az ítélet szó mire célozhat, de válaszolni mégsem mertem, míg újra telegrammod nem jött másnap.” (1868. január 24. 143.) Válaszában Tompa kifejti, hogy „mint a tűzhányó hegy, megtisztulok az ilyen kitörések által”, ugyanakkor „mi telegrammomat illeti: nem csudálom, hogy megdöbbsentétt; [!] [...] Én is megdöbbsenek magamtól szeretett Jánosom, [...] mert az egész lény egyéniségnek kit Tompa Mihálynak hívtak és ösmérték egykor, elmállását nyomorultúl elveszését érzem.” (1868. január 31. 146–147.)

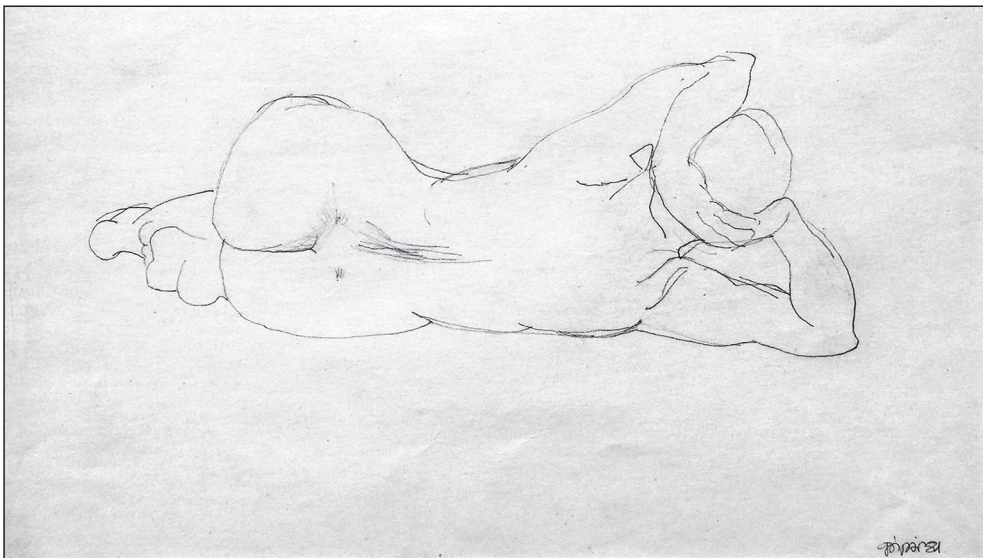
Tompa közvetlenül halála előtt még egyszer zavarba hozta Aranyt és pesti barátait egy 1868. április 24-i sürgönyével, amely így szólt: „Aranynak Pesten akademiánkban. Távirassék pesti szeretteimnek aranynak csengerinek eötvösnek gyulainak száznak jokainak kimulasom, végbucsum áldásom! Isten akaratja. Amen! Találkozunk.” (1868. április 24. 181.) Amikor az aggódó Arany és Szász Károly rákérdeztek, mi áll az üzenet hátterében, Tompa először nem érti a kérdést, majd azzal védekezik, hogy ez csak egy előre megírt sürgöny, amely valamilyen módon mégis elküldésre került (később levelében már azt írja: „tudtom nélkül, akaratom ellenére szintűgy én tettem [mármint az üzenet leküldését], a gonosz sors intézkedése folytán, mely a kártyát ily visszásan kevertette velem”. 1868. április 30. 188.). Arany hosszas, szinte nyomozói alaposágú levélben próbálja feltárni, hogyan kerülhetett sor az üzenet terjedésére Pesten, mindezt éppen Tompa megnyugtatója érdekében („Tehát egy megdöbbsentő hír elterjedt – és később bebizonyult, hogy nem volt igaz. Mi volna ebben rád nézve szegyenítő?... A te telegrammod nem látott nyilvánosságot...” 1868. április 30. 188.). Tompa azonban azt is zokon veszi, hogy barátja egyáltalán foglalkozik még a témával: nem volt elég egyszer szembesíteni kínos tetteivel, még egyszer le kell írni az egészet, újra felzaklatva Tompa feleségét is? (1868. április 30. 189.)

Nem sokkal ezután, 1868. július 30-án beteljesedik Tompa sorsa; előre megírt búcsúlevelét Arany egy nappal Tompa Mihály halála után, 1868. július 31-én kapja meg. A levél utolsó mondata Arany lányának sírkövééről származik: „A lélek él: találkozunk!”

Levelezésük lezárását Arany Tompára írott sírversei jelentik, amelyek egyszerre tagadják, hogy halálával megszűnne költői hatása, s – immár magát is a felejtés mechanizmusának hatalmába helyezve – visszaigazolják, hogy a költő jelenlétének végeztével véget ér költészetének hatása is. A *Tompa sírkövére* első epigrammája így fogalmaz: „Tompa Mihály sírkövén ez elomló szikla nem emlék; / Ő maradandóbbat tón saját műveiben. / Csak jel [...]”. A síremlék nem őrzi mindazt, ami Tompa, nem képes kifejezni azt, amitől Tompa több, mint egy immár a síremlékkal megpecsételt, lezárt emlék. A „csak jel” paradoxonja éppen azt a kettősséget tartalmazza, aminek feloldhatatlansága Tompát élete utolsó éveiben kínozza. Az ő dühkitörései nélkül, de az én és az általa alkotott költészet kettősségével való számvetés Arany kései költé-

szetének is meghatározó szólama. (Elég kiemelni az *Őszikék* darabjai közül a *Mindvégig*, a *Naturam furca expellas...* vagy a *Tamburás öreg úr* című verseit.)

Mindez a Tompát búcsúztató másik költeményben, a *Szegény Miska sírkövére* című szövegben, az utolsó „levélben” így jelenik meg: „Hát jól van így, amice Tompa: / Én skártba, te végnyugalomba; / S ha nem pönög lantunk, gitárunk, / A varjú sem károg utánunk.”

Gáspár András: Akt I.

BUCSICS KATALIN: KOSZTOLÁNYI ÉS A FREUDIZMUS*

Kosztolányival s életművével kapcsolatban Freud emlegetése olyannyira nem újkeletű, hogy értelmezője már 1987-ben a következő szavakkal szorgalmazta egyik regénye újraolvasását: „Miről is szól a *Pacsirta*? Az eddigi értelmezésekben oly sokat írtak lélektanról, tudattalanról vagy akár a társadalmi környezetrajzról, hogy talán nem egészen haszontalan más kiindulópontot választanunk” (SZEGEDY-MASZÁK, *Körköröség*, 66.).

Kosztolányinak kétségtelenül minden nagyobb prózai alkotását összefüggésbe hozták már a freudi tanokkal. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a lélektani szempontú elemzések nem kevés esetben orvostörténészek, illetve a lélektan tudományterületén tevékenykedők munkái, ritkábban irodalomtörténészeké.¹ Az ezzel a témával foglalkozók mindenesetre általában azokat a kérdéseket járják körbe, hogy Kosztolányi mikor, hol és kitől hallott először a pszichoanalízis tudományáról, s mint vélekedett a fölfogásról. A körbenforgás érzetét kelti, hogy sokszor az utóbbit az életműből gondolják – mintegy – kinyerhetőnek, míg az előbbi „ismeretek” látszanak szavatolni a művek lélektani vonatkozásának, értelmezésének jogosultságáért.

Nem biztos pedig, hogy szerencsés ezeket egymásból közvetlenül levezetni. Kosztolányi több helyütt is él a figyelmeztetéssel: művészi elvek és világnézet olykor élesen elválnak egymástól. „Irodalmi és politikai irány gyakran összeesik, például Shelley esetében, de még gyakrabban nem. Dosztojevszkij irodalmi forradalmár (romantikus) és politikai konzervatív (nacionalista-militarista), Zola ellenben politikai forradalmár (liberális-szocialista) és irodalmi konzervatív (klasszikus-naturalista)” (KOSZTOLÁNYI, *Rákosi Jenő*, 7.). Másutt, Kozma Andorról írva jegyzi meg: „Schopenhauer az emberiségről vallott hitében konzervatív és reakciós, de a stílusában forradalmár, hasonlóan Flaubert, Baudelaire és Wilde is. Zola ellenben bölcséletében forradalmár, s csak a naturalista mivoltában földönjáróan konzervatív” (KOSZTOLÁNYI, *Kozma Andor*, 287–288.).

Kosztolányi kétségkívül óriási jelentőséget tulajdonított Freud tanainak, különböző eszmei és tudományos fordulatokhoz mérve azokat. 1931-es nyilatkozatában a huszadik századot egészében megtestesítő fölfogás lehetőségét s a természettudomány új ágát sejtette benne: „Vallom, hogy Freud életszemlélete – fontosságában és hatásában – egyértékű az első természettudósok fölfedezéseivel: ő tette a lélektant természettudománnyá. [...] a huszadik századot valamikor, messze madártávlatban, vele fogják majd jelezni az emberi gondolkodás történetében” (*Pszichoanalízis a Literaturában*, 125.). 1935-ös nyilatkozatában pedig a lélektant a hitújításhoz mérhető szellemi forradalomnak ítélte. (Helikon, 328.). Noha figyelemre érdemes, hogy a *Nyugat* számára készített, rövid *A pszichoanalízis egy nehézségéről* című ismertetőjé-

* A tanulmány a K 108700 számú NKFI-pályázat támogatásával készült.

1 Talán nem lényegtelen a Kosztolányi írásainak lélektani vonatkozásait már korán hangsúlyozó Németh László orvosi végzettségére sem emlékeztetni, aki Áprily Lajosnak egy levélben úgy jellemezte magát: „Elmeorvosnak készültem, az alkattan volt a bogaram.” Lásd például a SZEGEDY-MASZÁK Mihály *Az esszéista Németh László értékrendjéről* című tanulmányának jegyzetében közölte a levelet itt: *A mindentudás igézete. Tanulmányok Németh Lászlóról*, szerk. SZEGEDY-MASZÁK Mihály, Bp., Magvető, 1985, 232.

ben 1917-ben már maga Freud a következőképp érzékelteti az új tanok jelentőségét: „az emberiség általános narcisszizmusát [sic!], önszeretetét eddig három súlyos bánatás érte a tudományos kutatástól” – s nem jelentéktelenebbek, mint Kopernikusz, illetve Darwin nevéhez fűződő világnézeti fordulatok nyomában helyezi el a lélektant (FREUD, *A pszichoanalízis*, 47–52.).

Kosztolányi lélektanról, s annak szerepéről való vélekedése mindezt tekintve is a legkevésbé egyértelműsíthető; ezt ugyancsak igazolja Bengi László tanulmánya (BENGI), melyhez jelen szöveg az alábbiakban többször is fordul. „Kosztolányi lélektani fölfogásáról” írva időben változónak s nem mindig egyoldalúnak vagy épp ellentmondástól, elfogultságtól mentesnek mutatja be vizsgálata tárgyát.

★

„A lélekelemzéssel már kora ifjúságomban megismerkedtem” – írta Kosztolányi. (*Helikon*, 328.) Ennek a kései kijelentésben említett „megismerkedés”-nek az idejénél csak a mélységét nehezebb körülhatárolni. Más szerző is átvette és kölcsönözte azt az alighanem Harmat Pál vallotta meggyőződést (HARMAT), mely szerint Kosztolányi már a Bécsben töltött egyetemi időszak alatt megismerkedett Freud tanával.²

Bizonyíték híján igencsak vitatható ez a föltételezés. A fönmaradt, Babitsnak küldött levélben a diák Kosztolányi mindössze arról számol be, hogy Wilhelm Jerusalemhez „Elemi pszichológiá”-ra jár, aki „briliáns pszichológiai előadásokat tart” (Babits Mihálynak, Bécs, 1904. november 20, KOSZTOLÁNYI *Levelezése I*, 267.). De Kosztolányi abban az ismertetőben, melyet Kosztolányi 1906-ban, Bartha György (1877–1935) *Alvás és álm* című kötetéről írt a *Magyar Szemlébe*, egy szóval sem említi a bécsi professzort vagy az *Álmfejtést* (KOSZTOLÁNYI, *Alvás és álm*, 45.).

Fölmerül tehát a kérdés, ha korábban hallott róla, Freud első, Harmat Pál által is ismert említése vajon miért csak évekkel a bécsi tartózkodás után, egy 1909-es Rilkeről írott szövegben történik?

S talán még ezt a (jelenleg is elsőként ismert) megjegyzést sem tanácsos túlságosan fölértékelni. „Egy hihetetlenül elfinomult érzésélet működik itten, mely motívumait arról a láthatatlan, de végtelen nagy és gazdag területről szedi, amelyről Sigmund Freud vizsgálódásai óta tudjuk, hogy egész életünket talán éppoly mértékben befolyásolja, mint az öntudat fényében égő terület, és ez a szubliminális lelki életünk” – írja az említett szövegben (KOSZTOLÁNYI, *Rainer Maria Rilke*, 362.). Ez a futónak és fölszínésnek éppoly könnyen ítéhető utalás önmagában még nem föltétlenül tanúskodik „a pszichoanalízis alapos ismeretéről”, legalábbis pontosabb

2 Valachi Anna Harmatra támaszkodva hangsúlyozza: „Kosztolányi Dezső – aki még Ferenczinél is korábban –, 1905 körül ismerkedett meg a pszichoanalízissel, amikor rövid ideig Bécsben járt egyetemre.” VALACHI Anna, *A pszichoanalízis és a magyar irodalom = Typus Budapestiensis*, szerk. ERDŐS Ferenc, LÉNÁRD Kata, BÓKAY Antal, Bp., Thalassa, 2008, 222; VALACHI Anna, *A szerelem művészlelkű tudósa: Ferenczi Sándor és a magyar írók*, Holmi, 2010. április, 467.

bizonyíték egyelőre nem támogatja ezt a meggyőződést. Noha az írás a *Nyugatban* jelent meg, mely – mint arról később is lesz szó – Ignotus jóvoltából a tízes évektől kezdve egyik kitüntetett helye lesz a lélektan közvetítésének a nagyobb, tehát nem a szűk, szakmai közönség számára, s magától Freudtól is kap és közöl cikket. Ám 1909 ebből a szempontból még ennél a lapnál is igen kezdeti időszaknak számított a pszichoanalízis ismeretében (lásd ehhez HÁRS).

A pszichoanalízis magyarországi történetét bemutatva írja ugyancsak Harmat Pál, hogy Ferenczi – aki első olvasáskor állítólag félredobta az *Álomfejtést* (HÁRS, 34.) – 1908 és 1909-ben már előadásokat tartott Freud elméleteiről és a *Gyógyászat* című lapban több ismertetőt is közölt (HARMAT, *Freud, Ferenczi...*, 33.). Lengyel András mutat rá, hogy ekkor kezdetett Kosztolányi maga is kapcsolatba kerülni olyan személyekkel, akiktől alaposabban értesülhetett Freud nézeteiről (LENGYEL, *Kosztolányi*).

A szemlélet gyors, mintegy ugrásszerű terjedéséről mindenesetre annak az 1911-es, *Új ige* című cikknek egy sora adhat igazán hitelesnek ítélni képet, melyben Kosztolányi a könnyedén fölkapott jelszavak ellen emeli föl szavát: „A sznob nem tudja, mi az a lélektan, de Freudnak és az összes pszichopatológusoknak törhetetlen híve” (KOSZTOLÁNYI, *Új ige*, 545.).

Vajon ki ismertette meg Kosztolányit a freudizmussal? E kérdés ugyancsak különböző találgatásokra adott alkalmat. Leggyakrabban unokafivéré, ifjú Brenner Józsefet, azaz írói nevén Csáth Gézát szokás emlegetni, aki Moravcsik Ernő klinikáján dolgozott, s elmeorvostannal foglalkozva hamar értesülhetett a freudi elvekről; bizonyos esetekről több tanulmányt is közölt.³

Ám Lengyel András azt föltételezi, éppen az unokaöcs volt az, aki *A Hétnél* dolgozó Kosztolányi közvetítésén keresztül közelebbről is megismerkedhetett az új áramlattal a szintén a Kiss József lapjába írogató dr. Décsi Imre (1881–1944) révén, aki cikkekben népszerűsítette az új fölfogást (LENGYEL, *Kosztolányi*, 126.). Lengyel szerint e közös szerkesztőségi munkával magyarázható az 1910-es évek elején írott Kosztolányi-cikkekben Freud nevének (többszöri) fölbukkanása. Lengyel Andrásnak mindemellett alighanem elkerülte a figyelmét a korábbi, 1909-es Rilke-szöveg, ugyanis Freud első említését egy 1910-es Kosztolányi-íráshoz köti.

Jellemzően nem csak a Kosztolányit beavató személy elsőségének, de az első Freudot említő szövegnek a megtalálása vagy kijelölése is kihívást jelentett a témával foglalkozóknak. S figyelemre méltó – mert ismét csak jellemző Kosztolányi és a lélektan kapcsolatának már-már agyonbeszélt, de bizonyítékokkal annál kevésbé alátámasztott témájára: Freud magyar tanítványának, Ferenczinek a neve úgy vált kulcsszóvá Kosztolányival kapcsolatban, hogy tudomásom szerint tényleges adat alig áll rendelkezésre ismeretségükről. Lengyel András Kosztolányi baráti körének Ferenczi Sándor nevével jellemezhető fősodrat kétségkívül igen erőteljesen igyekszik

3 Ezeket lásd a következő kötetekben: CSÁTH Géza, *Az álmodás lélektana: Ismeretlen elmeorvosi tanulmányok*, kiad. DÉR Zoltán, utószó Dr. SÁGI Zoltán, Szeged, Lazi, 2001; Uő., *Egy elmebeteg nő naplója: Összegyűjtött elmeorvosi tanulmányok*, bőv., átdolg. kiad. SZAJBÉLY Mihály, Bp., Magvető, 1998⁴.

megbontani Décsi Imréével (LENGYEL, *Kosztolányi*, 135–139.). Levelek vagy akár visszaemlékezések híján, intenzívebb kapcsolatra tulajdonképpen nehéz következtetni,⁴ noha köztudott, hogy Kosztolányi interjújt is készített vele, s Ferenczi halálakor írt hosszabb megemlékezésében barátjaként emlegeti a tudóst (KOSZTOLÁNYI, *Ferenczi Sándor*, 127–130.).

Kosztolányi ilyen irányú későbbi ismeretségei érthető módon szintén kulcsfontosságúak voltak a lélektani fölfogását taglaló írások számára. Ennélfogva ugyancsak sokat emlegetett név Hollós Istváné (1872–1957). Nem véletlenül. Közismert, hogy Kosztolányi Freud elméletének magyar meghonosításához is hozzájárult azzal, hogy az „Es” „ősvalami”-ként történő fordítását ő javasolta (FREUD, *Az ősvalami és az én*, [6.]). Jóllehet ötletét – melyet a lélektani szakirodalom utóbb „idegen”-nek és „szervetlen”-nek ítélt – az újabb fordítások már nem vették át (VÖ. BUDA, *Utószó a Freud-esszékhez*, 490.).⁵

A *Pesti Hírlap* nyelvvédő kötetének összeállításakor – mint az Kosztolányi Tolnai Vilmosnak 1932 szeptemberében küldött leveléből kiderül – több, a lélektan körébe tartozó fogalom magyarítását illetően is megállapodtak annak nyelvi vonatkozásait kutató Hollóssal (Tolnai Vilmosnak, Budapest, 1932. szeptember 19. Kosztolányi, *Levelek*, 665.).

A pszichoanalitikussal való termékeny eszmecsere kialakulását a Kosztolányi-levelek alapján Lengyel András 1928–1929 közöttre datálja, s nem zárja ki, hogy Hollós esetleg konzultált Kosztolányival az 1929-ben a *Nyugatban* megjelent *Nemzeti génusz és pszichoanalízis* című értekezésének végleges formába öntése során. Azt is valószínűsíti, hogy Hollós a nyelv kialakulását ösztönlélektani szempontból vizsgáló – végül kiadatlan maradt – munkájának kezdeti kidolgozását is figyelemmel kísérhette Kosztolányi; ily módon Hollós révén – ahogy Lengyel fogalmaz: „speciális nyelvlélektani »tanulmányokat«” folytathatott 1928-tól haláláig (LENGYEL, *Kosztolányi, Hollós István...*, 163.).

A lélekgyógyász barátok elősorolásakor tehát a kezdetek kijelölésének kényszere, valamint a közismert „ősvalami” története igen erőteljesen meghatározta a Kosztolányi és a lélektan viszonyát kutatók nézőpontját. S úgy látszik, ez elvonta a figyelmet arról az 1915-ös időszakról, mely e távlatból is többszörösen hangsúlyos, mindössze más értelmezési szempont(ok) részeként vált bevetté a recepcióban (elsősorban a szintén igen erőteljes háborúélmény viszonylatában). Kosztolányit ekkor családapaként nem csak saját új szerepe, de alig több, mint féléves fia s beteg felesége

4 Érdekes megemlíteni, hogy Kosztolányinét saját elmondása szerint Ferenczi föl akarta kérni asszisztensnek, s állítása alapján Freud *Totem és tabujához* Ferenczin keresztül ő szolgáltatta volna az esetleírást a „kis kakasos fiúról” (KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Ferenczi Sándor*, 397–398.).

5 Noha talán nem jelentéktelen tény, hogy Philippe Lejeune egyik tanulmányának fordítói – Házas Nikoletta és Z. Varga Zoltán – visszanyúlnak e kifejezéshez. Philippe LEJEUNE, *Egy önarckép előtt*, ford. HÁZAS Nikoletta, Z. VARGA Zoltán = Ph. L., *Önéletírás, élettörténet, napló: Válogatás Philippe Lejeune írásaiból*, szerk. Z. VARGA Zoltán, Bp., L'Harmattan, 2003, 171.

lelkiállapota is foglalkoztatta, mindezt pedig a világháború okozta megrázkódtatás csak elmélyítette.⁶

Kosztolányi életének más szakaszait tekintve is kivételesen részletes forrásul kínálkoznak azok az 1996 óta kötetben is olvasható levelek, amelyeket tüdőcsúcs-hurutban szenvedő feleségének küldött a tátraszéplaki szanatóriumba.⁷ Kosztolányi ezalatt anyósa segítségével egyedül gondoskodik Ádám fiáról, s napjairól kisebb-nagyobb részletességgel tudósít leveleiben. Sokat van vendégségben, többször számol be arról, hogy Décsi Imréekkel, Hajdu Lilyvel (1891–1960),⁸ Balassa Lászlóval (1889–1960) ebédel, velük találkozik – vagyis ebben az időszakban sűrűn összejár lélekgyógyász barátokkal. (Lásd KOSZTOLÁNYI, *Levelek*, 84. levél: Kosztolányi Dezsónének [Budapest, 1915. október 10.]; 519. levél: Kosztolányi Dezsónének [Budapest, 1915. október 29.]; 541. levél: Kosztolányi Dezsónének [Budapest, 1915. november 13.]; 556. levél: Kosztolányi Dezsónének [Budapest, 1915. november 25.]

A Harmos Ilonának küldött levelekben, melyekben így főként a háborús hírek s a gyerekről szóló tudósítások váltják egymást, Freud neve is többször fölbukkan:

„Bandival [Halasi Andor] sokat vagyunk együtt. Úgy látszik egy színinövendékébe szerelmes. (Freud...)”; (KOSZTOLÁNYI, *Levelek*, 293. levél: Kosztolányi Dezsónének, Budapest, 1915. szeptember 20.) Érdekes megfigyelni, hogy *A véletlen* című 1923-as cikkben hogyan idézi meg nevesítés nélkül ezt az esetet (KOSZTOLÁNYI, *A véletlen*, 151.).

„Szegény Papp Zoltánnak, a képviselőnek tegnap térden felül levágták a lábát, mert a pótkocsiról véletlenül szerencsétlenül ugrott. Katona volt. Freud.”; (KOSZTOLÁNYI, *Levelek*, 460. levél: Kosztolányi Dezsónének, Budapest, 1915. szeptember 24.)

„Tegnap éjjel veled voltam (álomban) a Siegehalleban. Vajon mit jelent ez – freudi nyelven? Siegehalle...”; (KOSZTOLÁNYI, *Levelek*, 461. levél: Kosztolányi Dezsónének, Budapest, 1915. szeptember 25.)

„Ebéd után mossák a kezét [ti. Ádámnak – BK]. Erre az öreg már előre hunyorg a szemével. Érdekes lélektani tévedés – tudja, hogy utána a szemét mossák, s a hunyorgással elejét akarja venni.” (KOSZTOLÁNYI, *Levelek*, 483. levél: Kosztolányi Dezsónének, Budapest, 1915. október 9.)

Majd az egyik levélben Kosztolányi arról ír, hogy – a Moravcsik Ernő klini-

6 Vö. „A világháború értelmetlennek tetsző pusztítása szintén olyan tapasztalat volt Kosztolányi számára, amely szükségessé tette az embereket egymás és önmaguk ellen fordító rejtett hajtóerőknek, a kultúra elfedte romboló ösztönöknek a föltételezését, tudomásulvételét és tanulmányozását.” BENGÍ, *i. m.*, 188. – Ferenczivel készített interjúja is hangsúlyosan foglalkozik e problémával: KOSZTOLÁNYI, *Orvosi konzílium: Dr. Ferenczi Sándor ideggyógyorvos nyilatkozik a háború és béke kérdéséről az Esztendő olvasóközönségének*, Esztendő, 1918. április 5–16.

7 Harmat Pál 1993-as írásakor ezek tehát még csak közgyűjteményi hagyatékban voltak kutathatók. Ám azok, akik átvették e szerző kijelentéseit, esetleg úgy vitáztak velük, hogy nem foglalkoztak azok filológiai megalapozottságával, 1996-tól már az említett kiadásból is hozzáférhettek (volna) a levelekhez.

8 Lásd BORGOS Anna, *Elhárító mechanizmusok: Pszichoanalízis és politika találkozásai Hajdú Lily életútjának tükrében*, Thalassa, 2009/1, 21–46.

káján oktató – Balassa ideggyógyásztól, három gyermek-, illetve csecsemő-lélektani könyvet kap olvasásra, melyekből, mint ígéri, visz feleségének is, a következő megjegyzéssel: „igen érdekesek (bár egy elkényeztetett freudistának – mint nekem és neked – kissé magától értetődőek és felszínesek)”. (KOSZTOLÁNYI, *Levelek*, 535. levél: Kosztolányi Dezsőnének, Budapest, 1915. november 8.) Ez a megjegyzés aligha lényegtelen – még ha szándékosan és tréfásan túlzó – önjellemzésnek tekinthetjük is, hiszen ritka, nem nyilvánosságnak szánt nyilatkozatról van szó.

Kosztolányi Ferenczivel 1918-ban az *Esztenőben*, Groddeckkel 1925-ben a *Pesti Hírlapban* közölt beszélgetést (KOSZTOLÁNYI, *Groddeck, a lélek orvosa*, 388–393.). Föltételezhetően a sok lélekgyógyász barát, ismerős egyikével sem analizáltatta saját magát a szó szoros értelmében, legalábbis jelenleg nincs erre utaló bizonyíték. Kétségtelen, hogy a visszaemlékezések nyomán olykor nehéz a baráti társaság beszélgetéseit és a kezelést elkülöníteni, ahogy ezt Dénes Zsófiától tudjuk (DÉNES, *Úgy, ahogy volt és...*, 179.). Ismert azonban, hogy Füst Milánt szintén igen érdekelte a lélektan, ugyanakkor az is pontosan tudható, hogy ő kezelte is magát Groddeckkel. Tény az is, hogy Kosztolányi saját fiát, Ádámot 1928-ban szakemberhez küldte.⁹

S noha Szondi Lipót tanácsadó vagy közvetítő szerepét a rendelkezésre álló levelek, visszaemlékezések alapján sajnos szintén nem lehet nyomon követni, a *Pacsirta* című regény egy német fordítása a következő ajánlással maradt fenn: „Szondi Lipótnak, barátsággal, egy nyáresti beszélgetésünkre való emlékezéssel: Ádám apja. Bp 1927. IX.”¹⁰

Közismert, hogy a barátok, ismerősök körében több történet is terjedt a Kosztolányi-házaspár freudi elveket követő neveléséről, melyekkel egyúttal fiuk, Ádám későbbi pszichés problémáit vélték megmagyarázni. Karinthy Ferenc emlékezetes megfogalmazása például a következő: „Kosztolányi, ha valamibe beleszerelmesedett, teljes következetességgel csinálta. Így volt ez a freudista időszakában is. Hogy Ádám fiuk – aki kiváló agyú, érdekes, eredeti tehetségű gyerek volt – úgy elferdült, annyira életképtelenné vált szegény, a rossz nyelvek szerint (és ezek a rossz nyelvek, ne tagadjuk, részben szüleim voltak) Kosztolányiék freudista nevelési elveinek is köszönhető. Sokat olvastak arról, hogy a kicsinyekben milyen torzulásokat okoznak a korai gátlások, titkok, szorongások. Tehát amikor Ádám négy- vagy ötéves lett, úgy vélték, elérkezett az ideje felvilágosítani. Behívták a fürdőszobába, és a kádban ott álltak mindketten meztelenül. Amitől Ádám úgy felvilágosult, hogy hetekig csak kukorékol” (KARINTHY, *Kosztolányiék és Karinthyék*, 212–213).

Talán azért nem szokás e sorokat emlegetni Kosztolányi és a lélektan témájának taglalásakor, mert föltűnően és – Karinthy Ferenc visszaemlékezésének modo-

9 „Már megállapodtunk dr. *Rieder*-rel (gyerekpedagógus, bécsi analitikus, *Aichorn* tanítványa), aki nyárára Salzburg [?] mellé viszi.” KOSZTOLÁNYI, *Levelek*, 980. levél: Füst Milánnak, Budapest, 1928. május 26; 980. levél: Füst Milánnak, Budapest, 1928. május 26.

10 A kötet az Országos Széchényi Könyvtár gyűjteményében található. Oct. Germ. 631 Poss.: Lipót. OSZK Sz. 212/58/1974. Köszönet Arany Zsuzsannának, aki fölhívta a figyelmem erre a kötetre.

rát tekintve – szándékoltan nem illeszkednek a dokumentumértékű megnyilatkozások közegébe.

Egy másik hasonló történet, Gyergyai Albert visszaemlékezése Thomas Mann egyik magyarországi látogatása idejéről, mely az előbbinél nem kevésbé gondot okozó – egyszerre használható és használhatatlan – a témával foglalkozó számára. Az ebéden, melyre rajta kívül Kosztolányi és Móricz is hivatalos volt, mint írja: „[...] az asztalnál Ádám, akkor még serdülő fiuk mellé kerültem, s emlékszem, mikor unszoltam a fiút, hogy egyen, az anya rám szólt az asztalon át: hagyjam, mondta, »a melankólia és a neuraszténia sápadt gyermekét« (ezek saját szavai voltak)” (GYERGYAI, *A várostól a világig*, 150–151.).

S bár Ádámról nem ejt szót, Kosztolányiné lélektanhoz való viszonyát – nem kevés éllel – jellemzi egy másik visszaemlékező is: „[...] mint szenvedélyes lélekelemző, a freudizmus elszánt, militáns híve, [...] lángoló buzgósággal hirdette mind a tan, mind a nyomában elburjándzott túlzások igazát [...] azt, hogy pl. valaki a zöldborsót jobban szerette a kelkáposztánál – továbbra is bizonyos álcázott lelki rendellenesség áruló jelének minősítette” (DEVESERINÉ, *Búvópatak*, 167–168).

Bár hangnemük nem leplezi a szóbeszéd-szerűséget, ezeket a visszaemlékezéseket mégsem lehet figyelmen kívül hagyni. A Kosztolányi-házaspár ugyanis – ha az 1915-ös levélben említett, Balassa Lászlótól kapott gyermeklélektani könyvekről nem is lehet többet tudni – gyaníthatóan ismerte Freud leghíresebb eseteinek egyikét, az 1909-ben megjelent *Egy öt éves fiú fóbiájának analízise: „A kis Hans”* című esetleírást. Ebben a bécsi professzor a korai fölvilágosítás mellett érvel, noha tekintettel a szülőkre, végül a kezelés során nem alkalmazza azt (FREUD, *Egy öt éves fiú*, 210). Ezt az esetet Freud abban a Leonardo Da Vinciről írott tanulmányában is megemlíti, melyet Kosztolányi korábról már sejtetően nem csak hallomásból ismert – egyébként mély Freud-ismeretre következtetett Harmat Pálhoz hasonlóan Lengyel András is ezekből az emlegetésekből –, 1911-es *Gioconda* című korai cikkében szóba hozza e munkát (KOSZTOLÁNYI, *Gioconda*, 76.).

Az utóbbiakat tekintve csak még hangsúlyosabbá válik a kérdés – bár szokás kerülni az e problémával való tényleges szembenézést –, mennyire vagyunk, illetve lehetünk tisztában Kosztolányi tényleges olvasmányjaival. Hárs György Péter terjedelmes táblázata azt mutatja, hogy a *Nyugat*ban nagyon sok, a lélektanral foglalkozó írás jelent meg – egyaránt szakértők és laikusnak mondható szerzők tollából (HÁRS). Főként a lélektan iránt fokozott érdeklődést mutató ekkori főszerkesztőnek, Ignotusnak köszönhetően, aki az 1913-ban megalakult Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület tagja lett, s ő fordította a *Nyugat* számára Freud önéletrajzát, mely 1925-ben volt olvasható (*Prof. Dr. Freud Zsigmond* és FERENCZI, *Ignotus, a megértő*). 1917-ben magától Freudtól közöltek egy rövid, ismeretterjesztő jellegű tanulmányt, melyet a bécsi professzor kifejezetten a folyóirat számára készített (FREUD, *A pszichoanalízis egy nehézségéről*).

Ezeket minden bizonnyal olvasta Kosztolányi, ám az életmű jelenleg ismert cikkei s a fönmaradt, illetve hozzáférhető hagyatéki levelei alapján egyelőre alig le-

het pontosabban rögzíteni az olvasmányélményeit. A nyilvánosságnak szánt szövegekben főként az olyan általánosabb megjegyzések jellemzőek, mint a következő: „Mikor Charles Richet, Pierre Janet vagy Freud elmekórtani munkáit olvasom, melyekben klinikai eseteket kapok, alig találok ily tarka társaságot, mint e költő műveiben, ki pusztán képzeletéből merített.” (KOSZTOLÁNYI, *Henrik Ibsen*, 167).¹¹

Kivételesnek mondható példa, mikor Kosztolányi kijelenti: „Freud tanárnak a mindennapi élet kórtanáról szóló tanulmánya, régi kedves könyvem, most jelent meg magyarul. Ez a munka, mely nyájas kalauzként nyomról nyomra vezet a lelki élet titkaiba, tulajdonképp minden sorával azt tanítja, hogy nincs véletlen” (KOSZTOLÁNYI, *A véletlen*, 150).¹² A kijelentésből egyúttal az is nyilvánvaló, s nem kevéssé jelentéktelen, hogy Kosztolányi eredetiben (már, azaz németül) olvasta e munkát.

Az olvasmányoknál valamivel jobban adatolható, hogy Kosztolányi időről időre eljárt lélektani előadásokra, mivel néhányon bizonyíthatóan jelen volt. Így 1918-ban a Budapesten rendezett Nemzetközi Pszichoanalitikai Kongresszuson is, melynek nyomán a *Freud szivarja* című írása született (KOSZTOLÁNYI, *Freud szivarja*, 476–478). E szövege nem hagyományos értelemben vett ismertetés, tárgyilagos tudósítás. Nem az előadások összefoglalásával, hanem a *Pesti Napló* közönségének szánt, szórakoztató kis karcolat formájában, jellemzően egy öreg akadémiai terem-szolga lelkivilágán keresztül mutatja be, mi válhat láthatóvá az ember számára Freud elmélete(i) révén.

A húszas évek második feléből is ismert olyan levél, amelyben futólag említi, hogy Hollós István előadásán járt (KOSZTOLÁNYI, *Levelek*, 980. levél: Füst Milánnak, Budapest, 1928. május. 26.). 1930-ban pedig előadóként egy lélektani szemináriumon is részt vett. Erről az újsághíren kívül egy kiadványból értesülhetünk, melynek címe *Tehetség-problémák*, és a Magyar Gyermektanulmányi és Gyakorlati Lélektani Társaság pszichológiai szemináriumán elhangzott előadások írott változatát foglalja magába (*Tehetség-problémák*).¹³ Ebben Kosztolányi *A költő* című írással szerepel, mely két mondat kivételével megegyezik a *Pesti Hírlap Vasárnapjában* ugyanazon év július 13-án közölt *Gyermek és költő* címen szereplő szöveggel (*Pesti Hírlap Vasárnapja*, 1930. július 13. és KOSZTOLÁNYI, *Nyelv és lélek*, 450–453). Gyaníthatóan az ugyancsak előadóként szereplő, Kosztolányi baráti társasághoz tartozó Szondi

11 Freud a hisztériáról szóló tanulmányában említi Janet-t, akinek neve egyébként majd az *Édes Annában* is fölbukkan. Richet 1913-ban Nobel-díjat kapott az anafilaxia, azaz a túlérzékenységi reakció jelenségének fölfedezéséért. Egyébként érdeklődött a parapszichológia iránt és spiritizista szeánszokra is járt.

12 Lengyel András hívja föl a figyelmet, hogy Décsi Imre olvasói levelekre adott válaszában milyen Freud-műveket ajánlott. Az olvasmányok között ez a Kosztolányi által emlegetett munka elsőként szerepel az ajánlottak közt (LENGYEL, *Kosztolányi*, 125.).

13 HÁRS György Péter korábban említett cikkében szerepel egy táblázat *A Nyugatosok pszichoanalitikus folyóiratokban és rendezvényeken* címmel. Ebben 1930-nál mindössze egyetlen, de egy másik rendezvény található, Dienes Valéria részvételének föltüntetésével. Pedig az eseményről és Kosztolányi részvételéről Nemes Livia kötetéből is tudomást lehet szerezni, aki az előadás szövegét is újraközli munkájában (NEMES, *Alkotó és alkotás*, 31–35.).

Lipót, Balassa László, Hermann Imre közreműködésének köszönhető részvétele a szemináriumon. Jóllehet a kiadvány a szakembereken kívül még egy másik művészeti ág alkotóját, Kernstok Károlyt is megszólaltatta.¹⁴

Kosztolányi egy-egy témát – így a freudizmust – érintő vélekedésének, vizsgálata a rendelkezésre álló források alapján is nagy körütekintést igényel, hiszen aligha hagyható figyelmen kívül, hogy a nagyközönségnek szánt különféle nyilatkozatok, cikkek mind alkalmoszerűek voltak, fölkérést teljesítettek. Ezek olykor a legkevésbé egyeznek a magánlevelekben kifejtettekkel, melyeknél szintén nem elhanyagolható a címzett személye s az írás körülménye.

Szépirodalmi szövegeket véggépp igen óvatosan lehet(ne) csak a szerző bizonyos álláspontjának földerítésében működtetni. Kosztolányi műveinek nagy része nem kevés értelmezőt indított lélektani szempontú vizsgálatra; a fönti problémákkal való szembenézés azonban eddig igen kevésbé érvényesült ezekben az értelmezésekben. (Az olvasatok sikerültségét, jogosságát jelen szövegnek nem célja mérlegelni, hiszen már a pusztá szemléjük is külön tanulmányt igényelne.) Kosztolányi néhány szépirodalmi műve azonban tematikusan is reflektál a lélektanra, s ezek szinte kivétel nélkül divatos és fölszínes jelenségként mutatják. Mindezeket azonban ugyancsak bajos Kosztolányi véleményével azonosítva egyértelműsíteni Freud gondolatainak elvetésével és (eseti) bírálatával. A legkevésbé szerencsés tehát az olyan értelmezés, amely az 1917-es *Igen rejtélyes história* című novella „gyilkos gúny”-ából arra következtet: „Nagyon haragudhatott ekkoriban a pszichoanalízisre” (HARMAT, 34.).

A főszereplő rossz közérzetét – mint utóbb kiderül –, egy, a mellényzsebében bűdösödő sajt okozta. Ezt természetesen egyetlen – a rosszulletet csakis lélektani okokra visszavezetni képes – analitikus sem veszi észre, ahogy az sem, aki mindenre tőlük remél magyarázatot. Ugyanezt az értelmezőt a *Boldogság* pár mondata győzi meg arról, hogy szerzője „nem részesült pszichoanalízisben” (HARMAT, 25.): „Én nem törődöm az elnyomott és fölszabadult okokkal, a tudattalan és tudatelőttes jelképekkel. Nem óhajtom magam fölböncölgatni, amíg élek.” (Vö. BENGI, 184.). Nem lehet kizárni, hogy e következtetés megfogalmazója az özvegy visszaemlékezésében látott igazolást. Harmos Ilona ugyanis a novella néhány itt idézett mondatát – kissé más megfogalmazásban – férje közvetlen véleményeként mutatta be (KOSZTOLÁNYI Dezsőné, *Ferenczi Sándor*, 397–398). Ám az özvegy kötetének dokumentumként való fölhasználása – épp úgy, ahogy elmarasztalása – nem számol a szöveg köztes státusával.¹⁵

Annyi leszögezhető, hogy az *Igen rejtélyes história* és a *Boldogság* írója a túlzásokkal és tömegjelenségekkel szemben mindig is fönntartással élt; így a kritika hiá-

14 A kiadványról rövid, általánosabbnak mondható ismertető is megjelent a *Nyugatban* a következő évben Dr. FÜLÖP István, *Tehetség-problémák*, *Nyugat*, 4 (1931), 261–262.

15 A „szövegpárhuzamok [...] nem csak arra a kapcsolatra vethetnek fényt, amely a szerző életének eseményei és műveinek elemei között húzódik, hanem azt sem zárják ki, hogy a Kosztolányi élettörténetét átfogó könyv az irodalmi alkotásokból kísérelte meg kinyerhetővé tenni az életrajz egy némely adalékát.” (BENGI, *Keretek*, 91.)

nyát nem egyszer fölírta az irodalomtörténetnek. Noha bizonyos idő elteltével nem Kosztolányi, hanem Karinthy Frigyes volt, aki a sajtóban kirohant a pszichoanalízis – vagyis inkább annak túlzott jelenléte – ellen 1924-ben, *A Macbeth-jóslat erkölcs-tana és lélektana* című cikkében. (KARINTHY, *Altató*, 339. – Ferenczi Sándor kissé döbönt válasza után írását úgy magyarázza „cikkem a felelőtlen és tudománytalan szuggesztiók ellen harcol”.)

Szorosan ezzel összefüggő, de nem összemosható kérdés: Kosztolányi mit gondolt, hogyan nyilatkozott a lélektanról, és mit a lélektan és az irodalom viszonyáról – hiszen e kettő korántsem azonos. Az utóbbi kapcsolat már lényegénél fogva problematikus, hiszen maga Freud egyaránt analizált kitalált és valós személyeket, a lélekelemzés és a műelemzés között olykor félretett mindenféle különbséget: Jensen *Gradivájáról* (FREUD, *A téboly*), E. T. A. Hoffmann *A homokemberéről* (FREUD, *A kísérteties*) éppúgy írt, ahogy a kis Hansról vagy Anna O-ról (Vö. RÓHEIM). Munkásságát 1930-ban Goethe-díjjal jutalmazták. Igen hangsúlyossá vált írásainak megalkotottságára figyelni, különösen tudománytörténeti távlatlalt és az elsődleges és másodlagos beszédmódok éles megkülönböztetését cáfolva.

Stephen Marcus *Freud and Dora* című tanulmányában a hisztériáról szóló szöveget kifejezetten mint irodalmi alkotást igyekszik értelmezni (MARCUS). Sean Latham *The Art of Scandal* című műfaj történeti vázlatában a kulcsregény, tehát a fikció és a valóság, a modern regény határvidékén munkálkodó szerzőként beszél Freudról (LATHAM). Freud leghíresebb klinikai esettanulmányait magyar fordításban 1993-ban közreadó kiadás előszavában pedig Nemes Livia úgy fogalmaz: „Freud nevezetes eseteinek ismerete éppúgy hozzátartozik az általános műveltséghez, mint a világirodalom nagy regényalakjainak vagy klasszikus drámai szereplőinek ismerete. És ha Freud eseteit az irodalom nagy hőseihez hasonlítjuk, akkor a mester stílusát a szépirodalom művelőinek stílusával vethetjük egybe.” (NEMES, *Bevezető*, 15.)

Lélektan és irodalom viszonya ráadásul a műalkotás létmódjának több szintjén, az alkotótól a befogadóig, is problematizálható. Kosztolányit művészként az alkotáslélektan foglalkoztatta leginkább; többször is visszatért arra a kérdésre, a lélektantól függetlenül is: hogyan, illetve miből keletkezik a műalkotás, mi az ihlet. Egyfelől összefüggésben láttatta az alkotó s az alkotás világát. Shakespeare *Téli regéjének* fordításakor a drámaíró gyermekalakjainak tragikus megjelenítését a korán elveszített fiú, Hamnet okozta fájdalommal magyarázta, míg az *Othello* keletkezését magánéleti féltékenységgel (KOSZTOLÁNYI, *William Shakespeare*, 26–27).¹⁶

Egy írásában leszögezi, a művészek „[é]letrajza helyett inkább a lélekrajzát kellene tanítani. [...] Egyelőre a külső valóságot oktalan varázs övezi” (KOSZTOLÁNYI, *Műhely*, 460.); igen hasonlóan fogalmaz másutt is: „Az igazi irodalomtörténet pusztán lélektani szövegmagyarázat lehet. [...] Minthogy maga az alkotás is tudat-

16 Shakespeare műveinek számtalan túlzó értelmezése is született. Füst Milánnak a lebutított túlkapások alaposan ki is vívták az ellenszenvét, mint arra Hárs György Péter fölhívja a figyelmet: HÁRS, *Ferenczi, Groddeck, Füst Milán, i. m.*, 196, 206. (Benne Füst Milán *Glosszák a butaságról* című írására hivatkozik.)

tan, a lélektani tudattalan mozzanataira kell vetnünk súlyt, amikor egy költemény közelébe igyekszünk férkőzni. De ez csak az egyik eszköz” (KOSZTOLÁNYI, *Versek szövegmagyarázata*, 482–483). Ezek alapján azonban nem mindig egyértelmű, olykor ellentmondást sejtet az is, hogy milyen különbséget és kapcsolatot látott életrajz és lélekrajz között, főleg, hogy mikor mit értett e fogalmak alatt. Nem jelentéktelen, hogy éppen a már említett, pszichológiai szemináriumon elhangzott előadása (majd szövege) alapvetően elbizonytalanító: kisebb bekezdésekből, fölillantott gondolatokból áll, melyek nem föltétlenül segítenek eldönteni, szerzőjük szerint a költőre az ösztönösség vagy a tudatosság a jellemzőbb: „Játék a költészet, de az elme játéka is. Érzelmi látvája szükségszerűen értelmi szűrőn jut el hozzánk.” Néhány bekezdéssel később pedig az olvasható: „Az ihlet forrása burkolt, rejtélyes” (KOSZTOLÁNYI, *A költő*, 110, 111.). „Hogy a költői teremtést miképpen befolyásolják az élet nyers történései, azt megvizsgálni a lélekelemzés feladata” – írja Kosztolányi, s ezt nem az esztétika, de – bonyolultsága miatt – az új tudomány hatáskörébe utalja. Alkotó és alkotás, élmény és költészet viszonyának leegyszerűsítésétől óvja az esztétika területről érkező elemzőt a következőképpen: „[...] neveltségessé válik, mihelyt lélektani tere kalandozik, s az élmény és alkotás között valami átlátszó, túlon túl egyszerű párhuzamot von az okság alapján.” Ám az e gondolatsort lezáró, meglehetősen éles mondat könnyen még az itt hozzáértőnek mutatott freudista megközelítések kifordításaként is olvasható: „Nem sokkal tudományosabb módszer ez, mint az ókori kínai orvosok eljárása, kik dinnyéket boncoltak, hogy azokon ismerjék meg az emberi test szerkezetét.” (KOSZTOLÁNYI, *A költő*, 111.)

Lehetséges mindezt a szöveg születésekor Kosztolányinak a freudizmust illető felemás vélekedéseire visszavezetni,¹⁷ ám nem árt hangsúlyozni, hogy a költőt Kosztolányi alapvetően olyan jelenségként mutatja be előadásában, illetve szövegében, aki fölfogását s egész létét tekintve igencsak különbözik az átlagembertől: egyszerre áll rokonságban, de ellentétben is a gyermekkel; teremtőhöz és primitív, vad törzshöz is hasonlítható. Tehát Kosztolányi mintha egyúttal rejtetten azt is sugallná, ha a lélekelemzés tudományosan fölhatalmazott is, nem vizsgálhatja a költőt másoknál bevált módszereivel. Kosztolányi itt alapvetően nem mond ellent a freudi fölfogásnak – amennyiben a már említett, *Gioconda* című szövege kellő bizonyíték –, jól ismerte Freud elhíresült tanulmányának vélekedését a lélektannak az alkotóművésszel szemben támadt korlátaival kapcsolatban: „Leonardónak két sajátossága nem magyarázható meg pszichoanalitikus eszközökkel: egészen különleges hajlama az ösztönelfojtásra, és rendkívüli képessége az ősi ösztönök szublimálására. [...] a művészi teljesítmény lényegét [n]em tudjuk pszichoanalitikusan megközelíteni” (FREUD, *Leonardo*, 323.).

Kosztolányi kijelentéseinek kettős jellegét lélektan és irodalom viszonyának egy másik vetülete magyarázhatja meg, méghozzá az alkotó által ábrázolt s a lélek-

17 „A háborút követően sajátos feszültség jellemzi Kosztolányinak az irodalomkritikához való viszonyát. Mintha ennek a keretében egyszerre lenne jelen az analízisnek egy freudi és egy Freud előtti – habár Freudtól sem teljesen idegen – szemlélete.” (BENGI, 189.)

tan jóvoltából föltárható világ találkozásánál. A freudi fölismerések nyomán rögtön kínálkozhatott ugyanis a föltételezés: „[...] amit az írók homályosan megsejtének, azt a lélektan teljes világosságban hozza a tudás és értelem napvilágára. Ekként feleslegessé is téve a művészet korábbi erőfeszítéseit” (BENGI, 191.). Mindezt a sejtelmet, miként Bengi is figyelmeztet, Kosztolányi cikkeiben és nyilatkozataiban egyfelől a művészet autonómiájának hangsúlyozása, másfelől az alkotásnak az ésszerűségtől való távoltartása jelzi (BENGI, 193–194.).

1926-ban a lélektan és a műalkotás céljainak különbözőségét hangsúlyozta, amikor mint az *Édes Anna* írója nyilatkozott: „Ott kezdődik az érdekesség, ahol emberi korlátok és határokról van szó. [...] Hogy mik az igazi írói feladatok? Amit a psychoanalitikus nem tud kioldani: azt érdemes csak megírni. Az igazi művészet az, ami a vallás: ahol imádkozni kezdünk, ott kezdünk csak írni” (*Kosztolányi Dezső nyilatkozik*, 209.). A lélektani megfontolásokat s a művészi alkotásmódot igyekezett különválasztani a *Literaturának* a lélektanról adott nyilatkozatában, 1931-ben: „Az, hogy én különös kíváncsisággal, egy műkedvelő áhítatával és izgalmával foglalkozom ezzel a tudománnyal, csak szenvedély, akár a nyelvészet vagy növényteni szenvedélyem. Ismerem a szavak eredetét s a virágot, amelyet az országúton lelek, meg is tudom határozni. De amikor verset írok, éppoly kevésbé jut eszembe, hogy ez vagy az a szó finnugor eredetű-e, mint amikor dühösen kiabálok vagy álmomban beszélek. És közönyös számomra az is, hogy az a virág, amely versemben szerepel, élő-e vagy sem” (*Pszichoanalízis a Literaturában*, 126.). Az *Emberismeret* című lélektani folyóiratban megjelent kései, pár soros véleménye pedig csak a korábbiak megerősítése: „az irodalmi alkotás a lelki élet olyan tudattalan mélységeiből táplálkozik, ahová még a lélekelemzés se jutott el” (*Emberismeret*, 108.).

A lélektani szempontokat érvényesítő kritika a Kosztolányi-életmű egy műnemét kitüntetett figyelemben részesítette: minden egyes regényét előszeretettel hozták szorosabb kapcsolatba Freud elméleteivel. S bár az imént tárgyalt, a művészet érdekeit s önállóságát védő gesztustól nyilvánvalóan nem függetleníthető, művei értelmezésekor olykor tanácsos lenne figyelembe venni azt a megállapítását, mely szerint „[a] lélektani regény nemcsak reménytelen vállalkozás, hanem erősen regénytelen is” (KOSZTOLÁNYI, *A lélektani regény*, 492).¹⁸

E vélekedéssel nem állt egyedül. Kortársa, Virginia Woolf, akinek írásmódját kiváltképp szokás a lélektaniséghoz kötni, hasonló okokból marasztalt el egy korabeli művet (John Davys BERESFORD, *An Imperfect Mother*, 1920): „Mint a morbid pszichológia tanulmánya az *Egy tökéletlen anya* érdekes dokumentum, mint regény azonban elhibázott.” Az angol írónő 1920-as *The Freudian Fiction* című kritikájában így fogalmaz: „A tudomány győzelme csodálatos [...] mi is olyan tudás birtokában vagyunk, amely tíz–húsz évvel ezelőtt aligha gyötörte elődeinket.” Ugyanezen esszé egyetlen mondata ugyanakkor az elmélet jelentőségét meglehetősen csúfondárosan is jellemzi: „Egy beteg, aki nem hallgathatott soha kanáriszót anélkül, hogy rohamot

¹⁸ Kosztolányi ebben a rövid írásában egy általa meg nem nevezett, mindössze jellemzett német kötetéről ír.

ne kapott volna, ma, mióta tudja, hogy az anyja megcsókolta őt [him] a bölcsőben, zavartalanul végigmehet egy kalitkával teli utcán” (WOOLF, 196.).

Virginia Woolf – Kosztolányihoz hasonlóan, ám – még nála is hangsúlyosabban járult hozzá saját hazájában Freud eszméinek meghonosításához: a férjével, Leonard Woolffal irányított Hogarth Press kiadványai között jócskán szerepelnek az új tudománnyal foglalkozó kötetek. Közeli barátjuk, a Bloomsbury-csoporthoz tartozó Lytton Strachey fivére James Strachey (1887–1967) volt Freud angol fordítója, akitől a Woolf-házaspár ugyancsak jelentetett meg kiadványokat, s 1939-ben röviden, de halála előtt nem sokkal még személyesen is találkozhattak a pszichoanalízis atyjával. Művészek, műveik és a lélek új tudományának korántsem leegyszerűsíthető viszonya Italo Svevo jellemző példájával is megtoldható, kinek *Zeno tudata* című művéről egy elemző úgy nyilatkozik: „[...] az egyik legelső regény, amely kifejezetten a még kezdeti lépéseinél tartó pszichoanalízisre hivatkozott, és – legalábbis, »nem technikai«, »nem terapeutikus« értelemben – kísérletet tett arra, hogy az irodalomba ültesse át Freud néhány tételét az emberi lélek szerkezetéről, az álmok jelentéséről s a gyermekkori tapasztalatok rögzüléséről a felnőttek magatartásában.” (BREMER, *Freud*, 21.)

Másrésről viszont óvatosságra int, hogy az „[ö]néletírásában [...] meglehetősen kurtán-furcsán elintézi Freud reá és műveire gyakorolt hatását. [...] a *Zeno tudata* kapcsán ő maga írt is, majd más alkalommal ismét mást mondott, úgyhogy ezeket a kijelentéseket mindig fenntartással kell kezelnünk” (WENNER, 36.).

Thomas Mannról az *Emberismeret* azon tematikus számában, melyben Kosztolányi is nyilatkozott a pszichoanalízisről, *Freud helye a modern szellemtörténetben* címmel közöltek hosszú, a lélektant mint szellemi s tudományos-társadalmi forradalmat bemutató tanulmányt. Ez „egyike a legfontosabb tégláknak, amiket összehordtak a jövőnek, egy felszabadult és tudással teli emberiség lakásának alapjához” – írja (MANN, 138.). E szöveg eredetileg 1929-ben keletkezett, két évvel a magyar folyóiratban való megjelenése előtt. Ez azért sem elhanyagolható, mert az a regény, melyen az idő tájt Mann dolgozott, bizonyíthatja, hogy alkotóként a lélektanhoz való viszonya sem kevésbé volt ellentmondásos magyar kortársáénál. A *varázshegy* kritikai kiadásának keletkezéstörténetében az olvasható, csakis valamiféle tévedés lehet, midőn az említett cikkében azt állította: Freudról csak a legáltalánosabbakat tudja, s komolyabban egyik írását sem tanulmányozta. Tudható, hogy 1925-ben Freudot és Jungot is alaposan tanulmányozta, s egy interjúban kifejti, hogy *Halál Velencében* című novellájára a lélektanak igencsak jelentős hatása volt (*Kommentar*, 72.). Majd már *A varázshegy* Dr. Krokowski nevű szereplője kapcsán jelenti ki, hogy noha a freudi fölfogás megtestesítője nevetséges alak, ez művének afféle „kártalanítása” a pszichoanalízisnek tett, a regény lényegét érintő egyéb engedményekért.

Említésre méltó, hogy Hermann Hesse *Demianja* – Mann elmondása szerint – azért kavarta föl, mert a lélektanok összehasonlíthatatlanul szellemdúsabb [geistiger] és jelentéseesebb [bedeutender] használatát látta benne, mint saját művében, *A varázshegyben* (*Kommentar*, 73.). Thomas Mann 1919-es naplójában valóban élesen

elválasztotta a Dr. Krokowski által megtestesített paródiát, és a lélektannak a regényre gyakorolt tényleges hatását. Ez voltaképpen megfelelt Mann akkori főnntartásának a pszichoanalízissel szemben. Ahogy Kosztolányinál, itt is hasonló a helyzet: „Mint a kor jó néhány alkotóját, őt is nyugtalanította a freudizmus. »Még a művész is, mint egy adag röntgensugár, átvilágítják Freud eszméi, egészen a teremtőművészet titokzatosságának megsértéséig.«” (*Kommentar*, 73.)

Korántsem egyedülálló jelenség tehát, hogy Kosztolányi nyilatkozataiban kettős viszonyulás fedezhető föl: elismeri, s egyszersmind korlátozza is Freud nézeteinek jelentőségét és érvényét: „Lelki megokolás és rejtély sajátos feszültsége lényegében végigkíséri Kosztolányi pályáját, miáltal lélektan és irodalom is egyszerre tűnnek föl szorosan összefüggő és merőben más területeknek” (BENGI, 195). Abban a nyilatkozatban azonban, amelyet rossz datálás miatt (BENGI, 187) meg nem jelent írásként tartott számon a recepció, és melyben Kosztolányi *A freudizmus az irodalomban* témakörben fejtette ki véleményét¹⁹ – Woolf idézett szövegéhez igen hasonlóan – Freud elméleteinek a megkerülhetetlenségét is kiemeli: „Egyben-másban természetesen mindenkire hatott a lélekelemzés s hasznos vezetőnk lehet itt-ott a kisebb-nagyobb részletekben. Miután tanai a levegőben vannak, közkinccsá váltak, nem lehet úgy nyilatkozni »lelki kérdések«-ről, mint annak előtte. Nem állapíthatja meg például az író, hogy az az anya, aki állandóan attól retteg, hogy fiát elgázolja a villamos és holtan hozzák majd haza, nagyon szereti és bálványozza őt, mert mindenki tudja, hogy ez a rettegés mást jelent. Tudomásul kell vennünk a tudomány eredményeit, amint a természettudomány egyéb eredményeit is tudomásul vesszük.” (*Pszichoanalízis a Literaturában*, 126.).

*

Kosztolányi és a freudizmus viszonyának taglalása láthatóan több nehézséget is mutat, ennek belátásához elengedhetetlenek bizonyul az eddigi írások filológiai kevéssé bizonyított, mégis magabiztos kijelentéseinek fölülvizsgálata. Azt az egész életmű vizsgálatára érvényes tanulságot nem lehet eléggé szem előtt tartani: bármiféle bizonyosság Kosztolányi egy-egy témát, jelenséget illető vélekedéséről csakis erős megszorításokkal és körültekintéssel nyerhető ki az alkalmi nyilatkozatokból; a szépirodalmi szövegek részletei alapján való értelmezések pedig végképp nagy óvatosságot követelnek. Kosztolányi és a freudizmus viszonyának taglalása már évtizedekkel ezelőtt is a túlbeszéltség érzetét keltette, jóllehet nem egy kérdése máig is nyitott. Az alkotó lélektani tájékozódása és műveinek ilyen szempontú értelmezhetősége nyilvánvalóan nem függetleníthető egymástól – a kettő között azonban korántsem olyan egyszerű s magától értetődő az átjárás, ahogy azt a recepció egy része eddig mutatta.

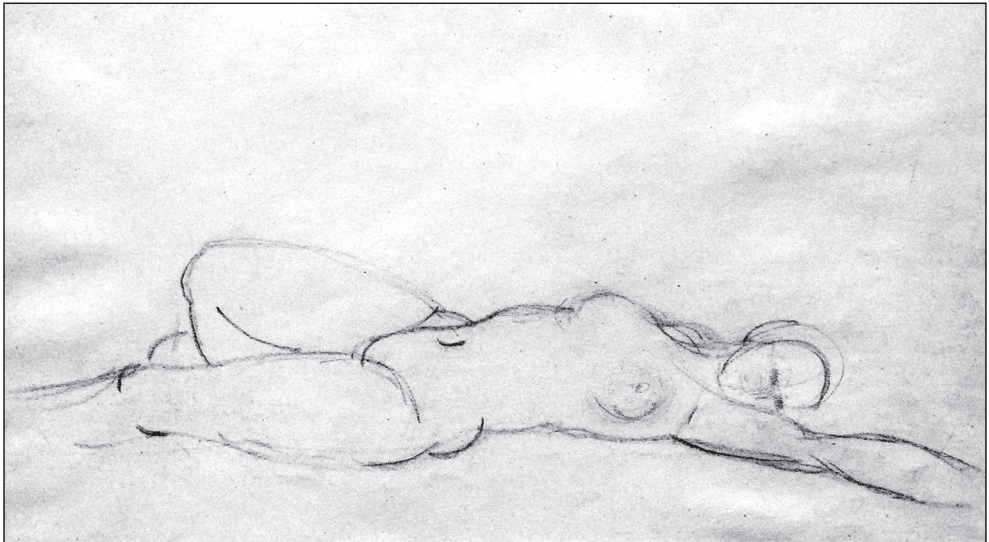
¹⁹ Vajda Barnabás cikke így meglehetősen szerencsétlen módon épp ezt a félreértést teszi érvelése középpontjává (VAJDA, 108–113).

Irodalom

- BENGI:** BENGI László, *A tudatalatti és az öntudat rejtelmessége: Kosztolányi lélektani fölfogásáról* = B. L., *Elbeszélt halál: Kosztolányi-tanulmányok*, Bp., Ráció, 2012.
- BENGI, Keretek:** BENGI László, *Keretek költészet és valóság határán: Az Aranysárkány keletkezéstörténetéről* = „*Alszik a fény*”: *Kosztolányi Dezső és Csáth Géza művészete*, szerk. BEDNANICS Gábor, Bp., Ráció, 2010 (Minerva Könyvek 1.)
- BREMER, Freud:** THOMAS BREMER, *Freud, Svevo, Saba, Weiss* (A trieszti művelődés és a pszichoanalízis korai története) = *Lélektől lélekgig, Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések*, szerk. FRIED István, Szeged, 2000.
- BUDA, Utószó a Freud-esszékhez:** BUDA Béla, *Utószó a Freud-esszékhez* = FREUD, *Esszék*, ford. BART István, V. BINÉT Ágnes, LINCZÉNYI Adorján, VIKÁR György, Bp., Gondolat, 1982²
- DEVECSERINÉ, Búvópatak:** DEVECSERINÉ GUTHI Erzsébet, *Búvópatak*, Bp., Szépirodalmi, 1963.
- DÉNES, Úgy, ahogy volt és...:** DÉNES Zsófia, *Úgy, ahogy volt és...*, bőv., jav. kiad. Bp., Gondolat, 1981.
- Emberismeret:** Emberismeret, 1935, II. évf., 1. köt., 108.
- FERENCZI, Ignotus, a megértő:** FERENCZI Sándor, *Ignotus, a megértő*, Nyugat, 1924, II, 23.
- FREUD, A pszichoanalízis:** SIGMUND FREUD, *A pszichoanalízis egy nehézségéről*, Nyugat, 1(1917), 47–52.
- FREUD, Az ősvalami és az én:** SIGMUND FREUD, *Az ősvalami és az én*, ford. DUKES Géza, HOLLÓS István, Bp., Hatágú Síp Alapítvány, 1991 (Reprint ex Hungaria)
- FREUD, Egy öt éves fiú:** SIGMUND FREUD, *Egy öt éves fiú főbiájának analízise. „A kis Hans”*, ford. ALPÁR Zsuzsa = S. F., *A patkányember: Klinikai esettanulmányok I*, Bp., Cserépfalvi, 1993 (Sigmund Freud Művei, 2)
- FREUD, A pszichoanalízis egy nehézségéről:** SIGMUND FREUD, *A pszichoanalízis egy nehézségéről*, ford. FERENCZI Sándor], Nyugat, 1917, I, 47–52.
- FREUD, A téboly:** SIGMUND FREUD, *A téboly és az álmok W. Jensen „Gradivá”-jában*, ford. HANTOS Iván, HALÁSZ Zoltán = S. F., *Művészeti írások*, Bp., Filum, 2001 (Sigmund Freud Művei, 9), 11–102. [Der Wahn und die Träume in W. Jensens „Gradiva”, 1907]
- FREUD, A kísérteties:** SIGMUND FREUD, *A kísérteties*, ford. BÓKAY Antal, ERŐS Ferenc = S. F., *Művészeti írások*, Bp., Filum, 2001 (Sigmund Freud Művei, 9), 245–281. [Das unheimliche, 1919]
- FREUD, Leonardo:** SIGMUND FREUD, *Leonardo Da Vinci egy gyermekkori emléke* = S. F., *Esszék*, Bp., Gondolat, 1982.
- GYERGYAI, A várostól a viláig:** GYERGYAI Albert, *A várostól a viláig*, kiad. SZÁVAI János, Bp., Szépirodalmi, 1986.
- HARMAT:** HARMAT Pál, *A sekélység és a mélység: Kosztolányi és a pszichoanalízis*, Orpheus, 1993/2–3, 25.
- HARMAT, Freud, Ferenczi...:** HARMAT, *Freud, Ferenczi és a magyarországi pszichoanalízis: A budapesti mélylélektani iskola története 1908–1993*, bőv., átdolg., Bp., Bethlen Gábor Könyvkiadó, 1994²
- HÁRS:** HÁRS György Péter, *Pszichoanalízis a Nyugatban*, Múlt és jövő, 2008/4, 47–70.
- Helikon:** Helikon, 1990/2–3, eredeti megjelenés: Emberismeret, 1935/1, 108.
- Kommentar:** *Kommentar: Thomas Mann: Der Zauberberg*, Hrsg. Michael NEUMANN, Frankfurt, Fischer, 2002.
- KARINTHY, Kosztolányiék és Karinthyék:** KARINTHY Ferenc, *Kosztolányiék és Karinthyék* = K. F., *Staféta*, Bp., Magvető, 1991, 209–218.
- KARINTHY, Altató:** KARINTHY Frigyes, *Altató és ébresztő tudomány: Válasz Ferenczi Sándornak*, Helikon, 1990/2–3.
- KOSZTOLÁNYI, Rákosi Jenő:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Rákosi Jenő* [I] = K. D., *Egy ég alatt*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1977.

- KOSZTOLÁNYI, Kozma Andor:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Kozma Andor* = K. D., *Látjátok feleim*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1976.
- KOSZTOLÁNYI Levelezése I:** KOSZTOLÁNYI Dezső *Levelezése I, 1901–1907*, szerk. BUDA Attila, jegyz. BUDA Attila, JÓZAN Ildikó, SÁRKÖZI Éva, Pozsony, Kalligram, 2013.
- KOSZTOLÁNYI, Levelek:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Levelek – Naplók*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 1996.
- KOSZTOLÁNYI, A véletlen:** KOSZTOLÁNYI, Dezső, *A véletlen* = K. D., *Hattyú*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1972.
- KOSZTOLÁNYI, Alvás és álom:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Alvás és álom* = K. D., *Gyémántgöröngyök*, kiad., utószó URBÁN László, Bp., Magyar Könyvklub, 2001.
- KOSZTOLÁNYI, Rainer Maria Rilke:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Rainer Maria Rilke* = K. D., *Ércnél maradóbb*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1975.
- KOSZTOLÁNYI, Új ige:** KOSZTOLÁNYI, Új ige = K. D., *Álom és ólom*, kiad., bev. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1969.
- KOSZTOLÁNYI, Ferenczi Sándor:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Ferenczi Sándor* = K. D., *Egy ég alatt*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1977.
- KOSZTOLÁNYI, Groddeck:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Groddeck, a lélek orvosa* = K. D., *Hattyú*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1972.
- KOSZTOLÁNYI, Gioconda:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Gioconda* = K. D., *Az élet primadonnái*, szerk. URBÁN László, Bp., Palatinus–Intera Rt., 1997.
- KOSZTOLÁNYI, Henrik Ibsen:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Henrik Ibsen* = K. D., *Ércnél maradóbb*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1975.
- KOSZTOLÁNYI, Freud szivarja:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Freud szivarja* = K. D., *Füst*, vál., kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1970.
- KOSZTOLÁNYI, Nyelv és lélek:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Nyelv és lélek*, bőv. kiad. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2002³
- KOSZTOLÁNYI, Műhely:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Műhely* = K. D., *Nyelv és lélek*, bőv. kiad. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2002³
- KOSZTOLÁNYI, A lélektani regény:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *A lélektani regény* = K. D., *Nyelv és lélek*, bőv. kiad. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2002³
- KOSZTOLÁNYI, William Shakespeare:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *William Shakespeare [1933]* = K. D., *Ércnél maradóbb*, kiad., jegyz. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1975, 26–27.
- KOSZTOLÁNYI, Versek szövegmagyarázata:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *Versek szövegmagyarázata* = K. D., *Nyelv és lélek*, bőv. kiad. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2002³
- KOSZTOLÁNYI, A költő:** KOSZTOLÁNYI Dezső, *A költő* = K. D., *Nyelv és lélek*, bőv. kiad. RÉZ Pál, Bp., Osiris, 2002³
- Kosztolányi Dezső nyilatkozik:** *Kosztolányi Dezső az irányirodalomról, a l'art pour l'art-ról és legújabb regénye tartalmáról: az igazi emberi jóaságról* = K. D., *Gyémántgöröngyök*, Bp., Magyar Könyvklub, 2001, 209. [Eredeti megjelenés: *Nemzeti Újság*, 1926. aug. 1.]
- KOSZTOLÁNYI Dezsőné, Ferenczi Sándor:** KOSZTOLÁNYI Dezsőné HARMOS Ilona, *Ferenczi Sándor* = H. I., *Burokban születtem: Memoár, novellák, Portrék*, Bp., Noran, 2003, 397–398.
- LATHAM:** Sean LATHAM, *Open Secrets and Hidden Truths: Wilde and Freud* = S. L., *The Art of Scandal: Modernism, Libel Law and the Roma à Clef*, Oxford, Oxford University Press, 2009, 43–69.
- LENGYEL, Kosztolányi:** LENGYEL András, *Kosztolányi, „Dr. Florestan” és a pszichoanalitikus orientáció magyarországi kezdetei*, *Thalassa*, 2010/3, 117–140.
- LENGYEL, Kosztolányi, Hollós István...:** LENGYEL András, *Kosztolányi, Hollós István és a nyelv pszichoanalitikus fölfogása* = L. A., *Játék és valóság között*, Szeged, Tiszatáj, 2000.
- MANN:** Thomas MANN, *Freud helye a modern szellemtörténetben* = T. M., *Válogatott tanulmányok*, ford. Vas István, Bp., Magyar Helikon, 1970, I.

- MARCUS: Stephen MARCUS, *Freud and Dora: Story, History, Case History = Freud: A Collection of Critical Essays*, ed. Perry MEISEL, Englewood Cliffs, N.J., Prentice-Hall, 1981, 183–210.
- NEMES, *Alkotó és alkotás*: NEMES Livia, *Alkotó és alkotás: Pszichoanalitikus esszék*, Bp., T-Twins, 1994, 31–35.
- NEMES, *Előszó*: NEMES Livia, *Előszó = S. F., A patkányember: Klinikai esettanulmányok I*, Bp., Cserépfalvi, 1993 (Sigmund Freud Művei, 2)
- Prof. Dr. Freud Zsigmond: Prof. Dr. Freud Zsigmond: Freud önéletrajza*, ford., utószó IGNOTUS, Nyugat, 1925, II, 101–135.
- Pszichoanalízis a Literaturában: Pszichoanalízis a Literaturában*, Thalassa, 2001/1. [Eredeti megjelenés: Literatura, 1931/5.]
- RÓHEIM: RÓHEIM Géza, *Ádám álma*, Nyugat, 1934, II, 323–325. [Az ember tragédiájáról.]
- SZEGEDY-MASZÁK, *Körköröség*: SZEGEDY-MASZÁK Mihály, *Körköröség és transzcendencia a Pacsirtában = A rejtőző Kosztolányi: Esszék, tanulmányok*, szerk. MÉSZ LÁSZLÓNÉ, Bp., Tankönyvkiadó, 1987.
- Tehetség-problémák: Tehetség-problémák*, Bp., Merkantil Nyomda, 1930.
- VAJDA: VAJDA Barnabás, *Kosztolányi Dezső 1934-es nyilatkozata a pszichoanalízis költészetére tett hatásáról*, Kalligram, 2004/12, 108–113.
- WENNER: WENNER Éva, *Trieszt, Svevo és a pszichoanalízis = Lélektől lélelig, Osztrák-magyar-közép-európai összefüggések*, szerk. FRIED István, Szeged, 2000.
- WOOLF: Virginia WOOLF, *The Freudian Fiction = The Essays of Virginia Woolf*, Volume 3. 1919–1924, ed. Andrew McNEILLIE, Harcourt, London, The Hogarth Press, 1988.

Gáspár András: Akt II.

TVERDOTA GYÖRGY: A GONDOLKODÓ ÉS A KÖLTŐ

A nagy költő arról ismerszik meg, hogy eltalálja verseiben azokat a szavakat, amelyek szíven ütnek az olvasót. Ez a hatás nem alkalmi fellobbanás, nem egyszerű vagy rövid ideig tartó, felszínes érzelmi kielégülés. Hitele hosszú időn átfennmarad, több próbatételt kiáll.

József Attila a nagy költők közé tartozott, akik képesek voltak ezt a hatást előidézni. Senki sem hibátlan, emberi gyengeségei, esendőségei mindenkinek vannak. Ő sem volt kivétel. De költői teljesítményének ragyogását ezek a fogyatékoságok nem homályosították el. Mire van szükség ahhoz, hogy egy ilyen, remekművek megalkotására képes, szerencsés alkatú személyiség kialakuljon? Az ilyen kivételes lírai alkat sok tényező sikeres összjátékának végső eredőjeként lép elé, olykor annyira váratlanul, hogy csak halála után ébredünk rá, hogy elmulasztottuk az iránta való köteles tisztelet időbeli kinyilvánítását.

Ebben az írásban az összjátékban szerepet játszó tényezők egyikével: József Attila költészetelméletével foglalkozunk. Elhamarkodott lenne kijelenteni, hogy a költőnek saját hivatásáról kialakított gondolatai művészi nagyságának nélkülözhetetlen feltételei voltak. Elgondolható olyan helyzet, hogy egy lírikus elavult nézetek foglya marad, vagy nem tud megszabadulni korának konvencionális, iskolás gondolkodásmódjától, vagy éppenséggel szélsőségesen felforgató nézeteket hangoztat, s művei között ennek ellenére emlékezetes darabokat találunk. Elgondolható rendkívül éles elméjű írástudó, aki esszéiben alapvető művészetelméleti tételeket állít föl, alkotói munkája során azonban csak közepes teljesítményre képes, művészi tekintélye hamar megkopik.

Bármennyire több esélyes az elmélet és a gyakorlat viszonya, ha egy költő olyan kivételes remekművek sorát alkotja, mint József Attila, és ugyanakkor a költészetéről alkotott nézeteit elméletileg is kifejti, akkor ezekben a reflexiókban óhatatlanul a költészetre vonatkozó mély belátásokat fogunk keresni. Erre a nyitottságra számítok, amikor József Attila harmincas években kialakított költészetelméleti koncepciójának rekonstruálásába kezdek. Erre biztat a helyzeti előnyöm is, amelyre azáltal tettem szert, hogy egy munkacsoport tagjaként részt vettem József Attila prózai művei kritikai kiadásának elkészítésében. A kézirat, amelyet szeptember végén adtunk le a kiadónak, és amely év végén vagy a jövő év elején lát napvilágot nyomtatott formában, a költő 1930 és 1937 között írt értekezéseit és fogalmazványait dolgozza fel. Ezeknek a szövegeknek egy része a költő közéleti érdeklődésének a terméke. Egy bizonyos hányaduk foglalkozik olyan kérdésekkel, amelyek a költői hivatást érintik. Itt erről a hányadról lesz szó.

Mivel a kritikai kiadás tervét úgy építettük fel, hogy az első rész a pálya első szakaszát foglalja magába a költő marxista fordulatáig, a kiadás első és második része közötti határvonalat 1930 szeptemberében húztuk meg.

A kritikai kiadás 1995-ben kiadott első kötete az 1923–1930 közötti írásokat tartalmazta. 1930 szeptembere volt az a pillanat, amikor döntő fordulat következett be József Attila szellemi tájékozódásában: kapcsolatot létesített az illegális kommunista párttal, s ettől kezdve elmélyült marxista műveltsége. Ez a pályaszakasz 1930

őszétől a költő haláláig tartott. A korszakhatár kijelölése teljesen indokolt volt, mégis, rögtön a folyamat kezdetén olyan zavarral szembesítette a kutatást, amely évtizedeken át megakadályozta a tisztánlátást a gondolkodó József Attilával kapcsolatban, s amelynek kiiktatása komoly erőfeszítéseket kívánt. Mivel erről az önmagában rendkívül fontos, de a költő harmincas évekbeli fejlődésének áttekintését inkább fékező részletről – a voltaképpeni tárgyunkhoz képest csak előzetesen szeretnék szólni – mintegy in medias res, a probléma közepébe vágok.

Az *Irodalom és szocializmus*nak, az induló fejlődési szakasz 1930 végén keletkezett, első nagy teljesítménye helyzetének tisztázásáról van szó. A szocialista értelmiségi körben tartott előadás az 1958-as kritikai kiadást követően József Attila marxista esztétikájának hírnevére tett szert. Az előadás a szerző részéről valóban ezzel az ambícióval készült. Kompetencia hiányában a hallgatóság nem tiltakozott az ilyen minősítés ellen. A kutatás azonban kiderítette, hogy a költő a húszas évek végén kialakított, a polgári esztétikai és filozófiai hagyomány által ihletett művészetbölcseleti fogalmazványát fejlesztette tovább marxista esztétikává. A gondolatmenet marxista jellege tehát nagyobbrészt misztifikáció. A legfontosabb azonban az, hogy a húszas évek végén kialakult művészetbölcseleti koncepciót átmentő *Irodalom és szocializmus* időben visszafelé érvényes: a költő *Medáliák*-korszakban szerzett tapasztalatait és alkotói gyakorlatát teoretizálta. Több okból az ún. szocialista költészetéből általánosított elméletnek, s mindmáig a harmincas évek költői gyakorlatát megalapozó ars poeticának tekintették, holott a koncepciót alkotó fogalomrendszer döntő mértékben a József Attila-i tiszta költészet elméleti bázisát képezte. A költő érett korszakának lírája nem vezethető le ebből a koncepcióból. A harmincas években kialakuló művészetbölcseleti felfogása úgy született, hogy a költő nem folytatta az *Irodalom és szocializmus* alapvetését, hanem elrugaszkodott tőle. Írásomban ennek az elrugaszkodásnak az eredményeit szeretném áttekinteni.

A mai, a baloldali nézetek iránt kevésbé fogékony közvélemény viszonylag könnyen tudomásul veszi, hogy József Attila 1930 ősze és 1933 tavasza között, tehát nagyjából két és fél évig a forradalmi munkásmozgalom keretében tevékenykedett. Azt már alighanem nehezebben emészti meg ez a közönség, hogy a költő 1930 ősztől mindhalálig a marxista világfelfogás híve maradt, még akkor is, ha élete utolsó éveiben markáns kritikát fogalmazott meg ezzel az eszmerendszerrel szemben. Ha a Kádár-rendszer idején fiatal kutatóként nem óvakodtam feltárni a fiatal József Attila kapcsolódását Croce esztétikájához, Pauler Ákos filozófiájához, akkor most, kisé megfordított helyzetben megengedhetem magamnak, hogy kitartsak az igazság mellett, s azt állítsam, hogy a költő haláláig nem adta fel marxista meggyőződését, s ráadásul ez az irányultsága költői kibontakozásának javára szolgált. Tehát vagy kivetjük szívünkéből József Attilát, vagy rugalmassá eddük beállítottságunkat, hogy liberális vagy konzervatív hajlamaink ellenére is képesek legyünk meghallgatni és megfontolni baloldali értékeket képviselő írástudóink szavát.

A harmincas években József Attila nem írt művészetbölcseletet. Nem mutatunk föl olyan terjedelmes gondolatmenetet, amilyen a húszas évek végén született

Ihlet és nemzet (rég, hibás elnevezéssel *Esztétikai töredékek*) volt. Az új koncepciót az évek során fogalmazgatott töredékekben, közzétett recenziókban, vitacikkekben olvasható, folyamatos átalakulásban lévő gondolatmenetekből kell rekonstruálnunk. Igen nagy a kockázata annak, hogy a rekonstrukció során olyan protéziseket iktatunk be a költő gondolatrendszerébe, amelyek idegenek tőle, és csak a mi preferenciáinkat képviselik. József Attila azonban olyan kitartó következetességgel tért vissza alapvető törekvéseihez, s olyan szervesen szötte tovább gondolatait, hogy ez a kockázat szinte minimálisra csökkenthető.

Az alapvető törekvések közül ki kell emelnünk a legfontosabbat. A hagyományban fennmaradt egy rövid kéziratos feljegyzés, amelyet szorosan vett textológiai megfontolásokból az utolsó időszak dokumentumai közé soroltunk. Ebben a fogalmazványban a költő nyíltan beszélt Pauler Ákosról, akire az *Irodalom és szocializmus* megfogalmazása során messzemenően támaszkodott, de akit a gondolkodó közismerten és militánsan konzervatív beállítottsága miatt 1931-ben, a szocialista értelmiségi hallgatóság előtt óvakodott nevével nevezni. Nem könnyű megmagyarázni, hogy József Attila – miután Pauler tiszta logikájának hatását már évekkel korábban meghaladta – miért tért vissza 1936-ban vagy 1937-ben a filozófus egy, a húszas évek elején írt könyvecskéjére. A következő idézet tartalma segít ennek megértésében: „Pauler Ákos irt egy könyvecskét *Arisztotelésről*. Ebben a nagy görög bölcselkedő rendszerező gondolatának a »végtelen regresszus lehetlenségének« elvét tartja. Arra tanít ez az elv, hogy az előfeltételek, okok, eszmények, kategóriák kutatása, a következtetések során el kell jutnunk egy végső előfeltételhez, végső okhoz, végső eszményhez és kategóriához.” Szerintem itt a költő önreflexiót folytatott, és ennek során feltárta gondolkodása egyik változatlan elemét, „a *végtelen regresszus lehetlenségének*” elvét, amelyet a pauleri filozófiával való találkozása során tudatosított, s amelyhez azután is ragaszkodott, hogy túllépett a pauleri tiszta logikán. A költőnek elemi igénye volt visszavezetni az élet kontingens, esetleges, változó nyüzsgését, a jelenségek véletlenszerű alakulását biztos, mozdíthatatlan, szilárd alapelvekre. Az a mély befolyás, amelyet a húszas évek végén gondolkodására Pauler gyakorolt, azzal magyarázható, hogy a magyar gondolkodó által kiemelt logikai alapelvekben József Attila ilyen földrengésbiztos, mozdíthatatlan, biztonságot adó fundamentumra, archimédeszi pontra bukkant. A szilárd támaszt kereső, redukcionista logika legtokéletesebb megfogalmazásának a végtelen regresszus lehetlenségének Pauler által Arisztotelésznek tulajdonított elvét tekintette.

Ennek értelmében a tényektől, jelenségektől, az élet felületén közvetlenül megtapasztalható esetleges jelenségektől, a „fecsegő felszíntől” módszeres hátrálással, azok logikai feltételeit feltárva, a „hallgató mélységben” eljutunk egy pontra, melynél tovább már nem lehet visszamenni. A tiszta logikában ezt a pontot a logikai alapelvek (az azonosság, az összefüggés és az osztályba tartozás elvei) jelentik. De a tudás minden pontján rábukkanunk ilyen végső határpontokra, evidenciákra. Az etikában a legfőbb Jóra, az esztétikában a Szépre, a metafizikában Istenre vagy (ateista újrafogalmazásban) a Világegészre. Lengyel András egyik tanulmányában

joggal magyarázta ezt a törekvést úgy mint a költő makacs abszolútum-kereső eltökéltségét. A végtelen regresszus lehetetlenségének elve ugyanis pauleri újrafogalmazásában mint a három tiszta logikai alapelv korollárium, azaz kiegészítő tétele vált József Attila gondolkodásának alapelemévé: nincs relativum abszolútum nélkül. A relativumok sorának határán mindig abszolútumra bukkanunk.

Ez a kétosztatú rendszer nem állna föl, ha a rendteremtés vázolt erős tendenciáját nem egyensúlyozná ki a változó, esetleges jelenségek halmaza, legyen ez a crocei intuíció végtelenül gazdag képzettartalma, a freudi tudattalan káosza, a marxi gazdasági és társadalmi jelenségek tarka elegye vagy maga a világmindenség, összes tüneményével. Ennek a jelenségkorpusznak a megragadására József Attila mindig készenlétben tartotta a változékonyság leírására alkalmas törzsfogalmakat, illetve az ezeket tárgyaló teóriákat, a crocei intuíciótant, a bergsoni életlendület magyarázó elvét, a hegeli-marxi dialektikát, a marxi történetiséget, a freudi lelki dinamizmust vagy ezek ötvözetét. Ezek biztosítják a világ tarkaságát, a jelenségek bőségét, gazdagságát és persze kuszaságát. A két oldal, a rendezésre váró anyag és a rendet teremtő elvek József Attila elképzeléseiben az utolsó éveig egyensúlyban maradtak.

Gondolkodásmódja állandó elemének kiemelése után célszerű megvizsgálni: milyen következményekkel járt gondolkodására az 1930 őszen érvényre jutó marxista fordulat? A neofita marxista fiatalember minden kérdést egyoldalúan ökonomista módon és szociológiai nézőpontból, az *osztályharc* szempontjából szemlélte. Az egyén problémáit háttérbe szorította, és csak közösségi bajokat ismert el. Ezek kollektív megoldását tartotta megvalósíthatónak és megvalósításra érdemesnek. Tehát számára az osztályhelyzet volt a döntő, az egyén mint a társadalmi viszonyok összessége jött számításba, amely feloldható a közösségben. „Törzs vagyok-e vagy már csak torzsa?” – kérdezi az *Ákácokhoz* című versében, a népi kollektivizmus szellemében éppúgy, mint a *Döntsé a tőkét, ne siránkozz* kötetben megjelent változatban, s a válasza is ugyanaz: „Nem sors az egyes ember sorsa”.

A harmincas évek gondolati fejlődésének kiindulópontja az *egypólusú kollektivizmus* volt. Ennek megértéséhez fontos párhuzam Lukács György *Történelem és osztálytudata*, amelyet tudomásunk szerint a költő nem ismert, de magát az attitűdöt számos minta nyomán elsajátíthatta. Ahogy Lukács, úgy ő is radikálisan leértékelte az osztályharc megvívása szempontjából az egyéni szándékok (intenciók) jelentőségét. Az egyéni nézőpont ilyen radikális visszaszorítása azonban természetellenes. Szinte előre látható volt, hogy egy lírikus esetében a személyiség belső feszültségei, konfliktusai hosszabb távon ellenállhatatlanul a felszínre törnek, artikulálódznak és végső soron elméleti válaszokat követelnek az értekezőtől.

A rendszerkritikus beállítottság, a kapitalizmus teljes és kérlelhetetlen elutasítása ugyanakkor egyfajta markáns választ adott arra a kérdésre, hogy integráns módon gondolkodjunk-e a világról, amiben élünk, vagy valamilyen antagonizmus (ellentét, szembenállás) vagy antagonizmusok által belsőleg megosztottnak, feszültségben lévőknek találjuk az egységet alkotó részek viszonyát. A rendszerkritika hideg polgárháborús szellemiséget tartott indokoltnak, tehát aki – mint József Attila –

ezen az állásponton volt, elfogadta a belső antagonizmus létét. Szerinte tudatában kell lennünk annak, hogy a társadalom egységét élesen szembenálló, meghaladhatatlan érdekellentétek tagolják. Sem az, hogy mindannyian emberek vagyunk, sem az, hogy egy nemzeti közösséghez tartozunk, sem az, ha csak az egyénekre – mint a társadalom atomjaira – figyelünk, nem változtathat azon, hogy emberségünket gyökeresen más módon éljük meg, nemzeti hovatartozásunkhoz gyökeresen másképpen viszonyulunk, attól függően, hogy a gazdagokhoz vagy a szegényekhez, a kizsákmányolókhöz vagy a kizsákmányoltakhoz, az elnyomókhoz vagy az elnyomottakhoz tartozunk. Nyúlt ujjú élvezet és tuskó kezű munka igazít utunkra. Az antagonizmus két oldalán elhelyezkedők között nincs szolidaritás, egymás iránt nincs kímélet. Az antagonizmus felszámolódása csak az adott rendszer teljes bukása árán mehet végbe.

Csakhogy ez az álláspont sem természetes. Az, hogy osztályöntudat kiépítése szükségeltetik hozzá, annak a beismerését is jelenti, hogy nem mindig, nem mindenáron, nem feltétlenül irányíthatja ez a beállítottság az ember magatartását. Erre rá kell nevelni az egyént, erősíteni kell benne az elkötelezettséget, az önfegyelmet. Gyepőt kell vetni természetes hajlamaink, gyöngeségünk nyakába, aszkézisre kell elszánnunk magunkat. Ez az önmegettartóztatás azonban csak ideig-óráig segíthet. Vannak jelenségek, amelyek felülírják a belső megosztottságot, például a nyelvi egység. A magyar burzsoá és a magyar proletár ugyanazon a nyelven beszél, megértik azt, amit a másik mond. Vannak történelmi helyzetek, amikor az osztályon túli szolidaritás létjogosultsága letagadhatatlannak tűnik. Van, amikor a másik ember iránti érzésünk nem engedelmeskedik az antagonizmus parancsának. Az egyén könnyen kilendíthető az elszántság alternatíva-nélküli állapotából, legalábbis vitathatóvá, bizonytalanná válnak az eltökélten harcos meggyőződések. A közösség önkritikája, a közösségen belüli konfliktusok is rombolják a tiszta képletet. A rendszerkritikus értelmiséginek nagyon résen kellett lennie, ha nem akart kivételt tenni embertársaival. József Attila például nem mondhatott le arról, hogy elfogadja az ellenséges osztályhoz tartozó Hatvány báró vagy épp ügyvéd sógora, Makai Ödön anyagi támogatását. Éberség híján a neki imponáló osztályellenség, Kosztolányi Dezső vagy Ignotus iránt rokonszenven kapta rajta magát. Egyáltalában, a társadalmi, társasági élet sűrűjében nehéz vegytiszta helyzeteket teremteni, és csak azzal állni szóba, akivel egy oldalon állunk. Nem mindig tudható biztonsággal, ki a szövetséges és ki az ellenfél. A gyakorlati életben lehetetlen olyan tiszta állapotot előidézni, amilyen az egymással szemben ütközet előtt álló hadseregekben tapasztalható. A megoldás ilyenkor vagy a rossz lelkiismerettel végrehajtott engedmény vagy önmagunk illúziókkal áltatása.

Ugyanez a helyzet az eszmék tekintetében. Nagyon sok gondolatnak nehéz egyértelmű helyet találni egy adott közösség gondolatvilágában, hogy az – és csak az – legyen a szerepe, ami az adott közösség értékrendjébe beleilleszthető. A marxizmus természetesen ilyen elmélet, de különféle értelmezési lehetőségek még itt is fellépnek, amelyeknek legitim volta vitatható. A pszichoanalízis helyzete pedig kifejezetten kétes volt ebből a szempontból. Óvatosan, elővigyázatosan kellett eljárni, ha össze akarta illeszteni a vállalt eszmerendszerrel, s az ilyen kísérletek eleve gyanúsak,

megtámadhatók. Az *Irodalom és szocializmus* szellemi építménye már a kezdet kezdetén ilyen „polgári” építőelemek sorát lopta be a tudományos szocialista homlokzat mögé. Kellő érzékenység, szellemi színvonal és főleg gondolkodói korrektség esetében hosszabb távon szükségképpen egy dinamika lépett működésbe, amelyben az antagonizmus és az antagonizmussal szembeni integráló erők küzdelme érvényesült. Szinte kódolva volt, hogy a rendszerben előbb-utóbb zavarok fognak fellépni.

A harmincas évek elején mindenesetre volt egy történelmi pillanat, amikor a költő az egyén problémáiról nem vett tudomást, és amikor a társadalmat antagonisztikusan megosztott közösségként fogta föl. Gondolati fejlődése erről a nullpontról indult. Ennek a periódusának a szellemisége felelhetett meg legjobban a tőle elvárt pártszerű gondolkodásnak. Ide tartozó írásai közül csak azokra térünk ki, amelyek közvetlenül érintik a költészetről való gondolkodásának alakulását. Egy új művészetbölcseleti koncepció formálódásának a jelei már nagyon korán mutatkoztak, eleinte a versenytárs nélküli tiszta marxizmus szellemében. Ide sorolhatók a *Bármiféle társadalmi*, a *Napjaink munkásmozgalma* kezdetű és az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című töredékek.

A *Bármiféle társadalmi* kezdő mondataiban megtörtént a relatívumoknak és az abszolútumnak arisztotelészi-pauleri szétválasztása: „Bármiféle társadalmi élettevékenységhez szükséges, hogy gazdasági alapja legyen. Valamely társadalomnak egész irodalma a társadalom gazdasági rendjének szellemi függvényeként jelentkezik. A társadalom gazdagságának és gazdálkodási rendjének fejlettségétől függ tehát az irodalom fejlettsége is.” A bármiféle társadalmi élettevékenységek a relatívumok, a függő elemek, a felépítmény összetevői. Közéjük tartozik az irodalom is. Az abszolútum pedig a gazdasági alap, amelytől a társadalmi élettevékenységek függenek.

A gondolatmenet 8. pontjában kerül elő – egyelőre jelzőként – egy újabb nagy jövőjű kifejezés, amely az abszolútum, a regresszió határa felé tartó hátrálás döntő láncszeme, a „termelés” fogalma: „a regény műfajának keletkezése a társadalmi termelési alap fejlődésében és változásában leli magyarázatát”. A „termelés” fogalma a műfajok fejlődésének magyarázatánál újabb alakváltozatban bukkan föl: „A műfajok keletkezésének, elhalásának, avagy további fejlődésének a története elválaszthatatlan a termelőeszközök fejlődésének történetétől.” A meglehetősen mereven alkalmazott, doktrinér dialektika szellemében szükségképpen sor került arra is, hogy a szerző jelezze a felépítmény, az irodalom visszahatását a gazdasági alap működésére. Ennek során szögezte le a költő, hogy „az uralkodó osztály irodalma a termelés fejlődésének akadályozója”, míg a kizsákmányoltak irodalma „a termelés fejlődését szolgálja”. A *Bármiféle társadalmi* című töredékben történt meg legkorábban az *irodalom mint relatívum visszavezetése a termelésre mint abszolútumra*. A töredék jelentőségét növeli, hogy erre a relációra alapozva József Attila nyomban hozzáfogott egyfajta irodalomszociológiai gondolatrendszer kimunkálásához. Így ez az írás egy hosszú sorozat kezdőpontján áll.

A *Napjaink munkásmozgalma* ezt az eredményt fejt ki tagoltabb, csiszoltabb formában. A történelmi materializmusra hivatkozva klasszikus tisztasággal hajtja

vége az arisztotelészi (pauleri) módszeres redukció lépéssorát: „[I]dézzük a társadalomnak a történelmi materializmusból ismeretes tagozódását: 1. Az eszmék kiinduló pontjai az egyének. 2. Az egyének társadalmilag vannak föltételezve, meghatározva. 3. A társadalom gazdaságilag van megalapozva. 4. A gazdasági alap adva van az emberi munka termelő erejének (a technikának) és a tőle föltételezett termelési viszonyoknak a fejlettségével. 5. A gazdasági alapon emelkedik minden társadalmi, politikai és szellemi fölépítmény. 6. A termelési viszonyok jogilag tulajdon-, társadalmilag osztályviszonyok. 7. A gazdasági alap változásával az egész tenger fölépítmény lassabban vagy gyorsabban átalakul. 8. Mindezek: egyén és társadalom, termelő erők és termelési viszonyok, alap és fölépítmény egymással kölcsönhatásban állanak. A teljesség kedvéért e felosztáshoz hozzá kell tennünk, hogy az emberi társadalom természeti föltételek közepette él és hogy az emberi munka termelő ereje (a technika) nem a társadalom belső tagozódásai közötti viszony, hanem a társadalomnak a környező természethez való viszonya.”

A társadalom és a természet viszonya kapcsán szólnunk kell az érett József Attila gondolkodásának egy másik, a mai közvélemény egy része számára nehezen megemészthető konstans eleméről: *megingathatatlan materialista meggyőződéséről*. Az embert, a társadalmat, a kultúrát rendkívül mélyen a természetbe ágyazottnak látta. Nem véletlenül jelentette ki, hogy „A tudományos szocializmus természet-tudomány, hiszen a társadalom természet.” Még a gondolkodást is természeti folyamathatnak érzékelt: „Mi azonban [...] a gondolkodást is természeti folyamathatnak látjuk”. Az sem véletlen, hogy a termelési eszközök mint az ember és a természet közötti kölcsönhatás közvetítői, olyan központi szerepet játszottak írásaiban: „A termelési eszköz végső fokon nem más, mint a társadalom természeti léte s a természeti anyag között fennálló viszony anyagi objektivációja.” Később a pszichoanalízist is természettudományként határozta meg: „Egy modern természettudomány, a pszichoanalízis”. Ez a természetben gyökerező, anyagba mélyedő felfogás József Attila gondolkodásának éppolyan szilárd pontja, mint a végtelen regresszus lehetetlenségének elve. Intranszignens materializmusa alapvetően kondicionálta gondolkodói fejlődését. E materialista állásponttól még Marxot is objektív idealistának minősítette.

Az *Emberi eszmélet és társadalmi haladás* című töredék annyiban továbblépés a *Napjaink munkásmozgalma* című fogalmazványhoz képest is, hogy már első mondataiban összekapcsolja a történelmi materializmus abszolútumát, a termelést a társadalmi változóval, a felépítménnyel: „a társadalom történelmi változásaira a termelésben találunk értelmes magyarázatot. Ezek a változások azért szükségesek, mert megkívánja őket a termelésben tárgyiasult emberi logika. De nemcsak a történelmi változások szükségét hozza létre a termelés. Jelentkezési formájában minden emberi szükséglet a termelés szülötte.” A termelés fogalmát a szöveg egy későbbi pontján közvetlenül is hozzárendeli az irodalom fogalmához: „»Képzelt« szükségletek kielégítésére szolgáló termelési ágak a művészet, az irodalom, a vallások stb.” Természetes tehát, hogy *A művészet kérdése és a proletárságban* eljutott a művészet alcímbe emelt következő definíciójáig: „A művészet is termelés”.

Mielőtt ijedten elkapnánk tekintetünket erről a mondatról, vegyük tudomásul, hogy az *Irodalom és szocializmustól* elrugaszkodó, marxista tájékozódásában elmélyült József Attila fejlődésének ez a végeredménye: a *művészet – termelés* tétel. Ha egyszer a társadalmi élet abszolútuma a termelés, akkor annak minden része erre az abszolútumra vezethető vissza. A művészet, s annak egyik ága, a szó művészete, a költészet is. A termelés szükségletet elégít ki és egyúttal szükségletet teremt. A proletár olvasó költészettel szembeni igényeinek megteremtése és kielégítése: ez a proletár költő legfőbb kötelessége. A proletariátus csak úgy léphet föl sikerrel a történelem színpadára, ha képes új, a polgári kultúrát felülmúló kultúra megteremtésére, ha képes megtermelni azt a kulturális gazdagságot, amely a proletariátus képességeiben benne rejlik.

Ha a költő megmaradt volna a tiszta marxizmus alapján, művészetbölcseleti gondolkodását a harmincas években ezzel a termelés fogalmára alapozott elmélettel jellemezhetnénk. 1930 őszétől kezdve nagyjából egy esztendeig valóban ez a logika irányította művészetelméleti nézeteit. 1931 nyarán azonban fordulat történt tájékozódásában. A fordulatnak van egy felszíni, eseménytörténeti narratívája: találkozása a Szegedről Budapestre költözött Rapaport Samu belgyógyásszal, aki a fővárosban pszichoanalitikus praxist nyitott. Csakhogy ennél mélyebbre kell ásnunk a döntő változás megértése érdekében. Több adatunk van arra, hogy a pszichoanalízisről már a korábbi években is voltak ismeretei, sőt, arról is tudunk, hogy elutasította a mélylélektan iránymutatását. Kérdés tehát, hogy miért vált fogékonnyá 1931 nyarán az eddig fenntartásokkal fogadott freudi tanok iránt, különös tekintettel arra, hogy a marxizmus a teljes, kimerítő világmagyarázat igényével lépett fel?

Ehhez kollektivistá elvű gondolkodásában kellett valamiféle hajszálrepedésnek keletkeznie. Horizontján feltűnt az *egyén problémája*. Csakhogy az osztály-hovatartozás nem zárta ki az egyén létezésének elismerését. Láttuk, hogy a *Napjaink munkásmozgalma* című töredék első pontja szerint: „Az eszmék kiinduló pontjai az egyének”. Ehhez törés nélkül kapcsolta a költő a második pontot: „Az egyének társadalmilag vannak föltételezve, meghatározva”. Az *Egyéniség és valóság* című írásában 1932 nyarán még ugyanezt a képletet találjuk. Már a címben is megjelent az osztály mellett a szubjektív pólus, az egyén, az egyéniség fogalma, de az egyéniséget a szerző még itt is társadalmi viszonyok összességéként, pontosabban társadalmi folyamatként határozta meg, azaz maradéktalanul feloldotta a közösségben. A szubjektív pólus tényleges megjelenéséhez az egyénre önálló hangsúlynak kellett esnie, illetve a társadalmi determinizmus láncolatában valamiféle szakadásnak, folytonossághiánynak kellett bekövetkeznie.

Két tényező serkentette ezt a folyamatot. Egyrészt a költő betegségtudata, a szenvedés élménye, mint ami szorosan személyéhez tartozik, és a fájdalomtól való megszabadulás vágya. Az emlékezések tájékoztatnak arról, hogy a költőt olyan lelki problémák kínozták, amelyek pszichoszomatikus tüneteket produkáltak: az emésztőrendszere kínos rendellenességeivel küszködött, s ezek mélylélektani gyógyítását ígérte Rapaport Samu. A tünetek részint a rendszertelen és hiányos étke-

zésre, szociális okokra voltak visszavezethetők. Szántó Judit ragaszkodott ehhez a szociális diagnózishoz. Szerinte az orvos megállapította, hogy „Attila félig éhen van halva”. Részint pedig a költő társadalmi helyzetének rendezetlenségéből következő pszichés problémákból eredtek. Azaz szétválaszthatatlanul egybeforrt a társadalmi, a lelki és a szervi dimenzió. József Attila azt gondolhatta, hogy az ő esetében az adott társadalmi-politikai berendezkedés kikezdte az emberi személyiséget. A kapitalizmus, úgymond, megbetegítette az egyént. A betegségtudat és a társadalmi elégedetlenségérzet, a gyógyulás vágya és a lázadás indulata még nem vált szét egymástól. Ezért maradhatott az *Egyéniség és valóságban* a szubjektív pólus önálló megjelenésével egyidejűleg változatlanul érvényben az obligát marxi képlet az egyénről mint társadalmi folyamatról.

A másik tényező, amely arra készítette a költőt, hogy ne érje be a mű létrejöttének alanyaként az ihlettel, a művészi cselekedettel, tehát szubjektumpótlékokkal, mint ahogy ezt az *Irodalom és szocializmusban* tette, az az új keletű érdeklődés volt, amely a művészi tevékenység tényleges forrása, a költői munkára serkentő valós ösztönzés jellege iránt ébredt benne. Rendkívül figyelemre méltó, hogy József Attila sem ekkor, sem később nem élt a szocialista művészek által választott és a marxista esztétika által szentesített gyakori egerút lehetőségével, hogy a mű világát közvetlenül a társadalmi valóságból vezesse le, mint annak tükröképét. Ez esetben az alkotó szubjektum a passzív tükör szerepét töltené be, s nem esne rá nagyobb hangsúly. Minden bizonnyal a lírai költészet eleve nagyobb fokú szubjektivitása is hozzájárult ahhoz, hogy a költő sosem vált a tükrözésszététika hívévé.

Az első olyan szöveg, amely az alkotó szubjektivitás számbavételéről tanúsodik, valamivel későbbi fejlődési állapotot tükröz, mint a *Bármiféle társadalmi, a Napjaink munkásmozgalma* vagy az 1932-ben született *Emberi eszmélet és társadalmi haladás*. Az 1931 szeptemberében megjelent Kassák-kritikáról van szó, amelyben először történt utalás József Attila pszichoanalízis felé fordulására. Eszerint a költő nem közvetlenül a valóságra reagál, hanem „[...] az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről –, de mindenképpen az emberi élet jelenléte gyülemelő múltjából hozza föl képeit.” Azaz a tükrözésszététika helyett a *kifejezésszététika* útjára lépett. A [Hegel] kezdetű, ugyancsak 1931 őszére keltezett jegyzetében gondosan szétválasztotta azokat a hivatkozási pontokat, amelyek a művészet társadalmi funkcióját hangsúlyozzák (Du Bos, Taine, Marx, Engels, Plehanov, Buharin, Labriola, Elisée Reclus, Upton Sinclair) és azokat, amelyek a művészi aktivitás belső (vagy éppen metafizikai) forrásait helyezik előtérbe (Hegel, Schopenhauer, Wilde, Freud, Nietzsche, Stekel).

Az utóbbi irány békésen, konfliktusmentesen illeszkedik az előbbihez. Elmondható tehát, hogy a pszichoanalízis szinte észrevétlenül feszítette szét a hajszálrepedést, amely az egyén társadalmi determinációjának folytonosságában keletkezett, és befészkelte magát a tudományos szocializmus rendszerébe. Ezzel újabb döntő fordulat vette kezdetét József Attila gondolati fejlődésében. Korábbi tiszta kollektívizmusa kétpólusú rendszerré egészült ki. A társadalmi közösség egye mellé aztán

az egyén problémái is felsorakoztak. Lassan különvált egymástól az elnyomottak felszabadításának nagy történelmi feladata és az egyén gyógyulásának sürgető igénye, illetve a művészet társadalmi funkciója és a művész alanyi motivációja. A kettő egyszerre, egymás mellett, mellérendelő módon nyilvánult meg a költő írásaiban. Ezt a különös jelenséget nevezem József Attila kettős kódolású művészet-meghatározásának.

Az az írás, amelyben ez a kettős kódolás először tisztán megfogalmazódott, *A művészet kérdése és a proletárság*. Az egyik művészet-meghatározás, amellyel a szerző *A művészet is termelés* alfejezetet kezdi: „A művészi termék éppúgy áru, mint az ipari vagy a mezőgazdasági termékek. Mint termék, társadalmi szükséglet kielégítésére szolgál. A művész önállóan termel.” Az alfejezet „A műalkotás tehát társadalmi termelő tevékenység, szabályozója a társadalmi szükséglet” mondattal zárul. A következő, *Miért van művészet?* alfejezet ellenben ezzel a mondattal kezdődik: „A művészetnek célja nincsen.” E cél nélküli tevékenység motivációja után kutatva a szerző a költők véleményére hivatkozik: „Sokan azt felelik, az a céljuk, hogy kifejezzék magukat”, majd hozzáteszi: „Valami ösztökéli a művészeket, hogy kifejezzék magukat”. Arra ugyan nem derül fény, mi ez a valami, de az alfejezet megmarad „a művészet kifejezés”-tétel érvényességénél. A két alfejezet által adott válaszok tehát, ha közvetlenül nem is mondanak ellent egymásnak, de széthangzanak, mondhatni: merőlegesen egymásra. Ez a különös kettősség egyenesen arra bátorította a szöveg elemzőit, hogy kétségbe vonják egységes voltát, s a különböző részeket más-más időpontra keltezzék. Pedig a művészet meghatározásának ez a kettős kódolása végigkísérte a költő fejlődését az egyén nézőpontjának bevezetése, a pszichoanalitikus megközelítés első felbukkanása, a Kassák-kritika óta.

A *Kassák Lajos 35 verse* alapvetően még a kollektivista, egypólusúan marxista József Attila munkája. Mi sem mutatja ezt jobban, mint a „minden egyéniség csak különös hordozója a társadalmiságnak” – mondat. Ítélezése során a költő fő szempontja az, hogy Kassák műve „az adott társadalom adott osztályharcaiban miféle szerepet játszik (van-e társadalmi értéke)?”, s e szemponthoz tartva magát később leszögezi: „Kassák emez írásaival kapcsolatban társadalmi értékről nem is mukkanhatunk.” A kérdést a munkásolvasóval szembesítve konkrétan is fölteszi: „Van-e a közleményeknek akár csak sejtelemnyi hasznuk is a munkásság számára?” Válasza természetesen negatív: „a szövődő proletáröntudatot szétkuszálja és a szocialista világoságban feltűnő világot sötétségbe meríti”. Kassák művei tehát – mint a munkásság igényeinek kielégítésére szolgáló termékek – értéktelenek.

Értékelési szempontjai között felbukkan a másik oldal is, az alkotói egyéniség minőségének kérdése: „[...] milyen emberi lélek nyilatkozik meg az elmeműben?” Ezt az aspektust ugyan mellékesnek ítéli a költő, és a polgári kritikával hozza összefüggésbe: „Ez az utóbbi szempont csak ritkán nyer fontosságot, és úgy vélem, hogy a kérdésnek ezt az oldalát éppen emiatt tolják előtérbe a polgári kritikusok.” De ha ez a ritka eset, az emberi lélek fontossá válása mégis bekövetkezik, akkor megtörténhet a már idézett mélylélektani betörés a korábbi tiszta kollektivizmusba: „[...] a művészet

az emberi eszméletnek, a léleknek, tudatnak, vagy ha úgy tetszik, tudatalattinak a mélyéről –, de mindenképpen az emberi élet jelenné gyülemlő múltjából hozza föl képeit.” Korábban jeleztem, hogy ez „a művészet – kifejezés” definíció első felbukkanása József Attila értekező prózájában. Arra is utaltam, hogy a [Hegel] című feljegyzés két idézetsorában ugyanez a kettősség jelenik meg. Egyik oldalról a művészet társadalmi szükségleteket kielégítő koncepcióira hivatkozik a költő, másik oldalról az alkotó tevékenység szubjektív vagy egyenesen metafizikai aspektusát hangsúlyozó idézetek és utalások sorakoznak. Ez utóbbiak között háromszor is Freudra és egy ízben Stekelre történik hivatkozás.

A tudományos szocializmus abban a formájában, amellyel József Attila a harmincas évek elején találkozott, nem rendelkezett olyan elmélettel a szubjektumról, amely a pszichoszomatikus panaszokat megfogalmazó és az alkotó munka szubjektív oldalát megvilágítani kívánó költő igényeit kielégíthette volna. Nem habozott tehát, hogy ezt a hiányt a marxizmustól idegen források igénybevételével pótolja. A [Hegel] című jegyzetelés összegyűjtött és felsorolt néhány lehetséges támpontot, egyebek között Hegel esztétikáját, Schopenhauer főművének a művészetrel kapcsolatos fejezetét, Nietzsche *A tragédia születése* című könyvét.

A költő végül is úgy döntött, hogy a művészi tevékenység szubjektív hajtóerőinek és a műalkotás anyagának a meghatározása során nem ezekre, hanem mélylélektani forrásokra támaszkodik. Ennek a döntésnek az értelmében 1931 őszén és telén valamint 1932 tavaszán a freudi tanok elmélyült tanulmányozásába fogott. Nyilvánvalóan jól jött számára, hogy a freudi elemnek a marxista rendszerbe történt beépítése során precedenst talált a két teória ötvözésére: Wilhelm Reich freudo-marxista törekvéseit. Az 1932 tavaszán született *Egyéniség és valóság* című tanulmányában a kutatás feltárta a költő erős kapcsolódását a reichi teóriához. Az írás megjelenése után nyomban személyében is megtapasztalhatta, hogy a forradalmi munkásmozgalom köreiből milyen megbotránkozással fogadják az olyan törekvéseket, amelyek a marxi és a freudi teóriák összeházasításán fáradoznak. A tanulmány negatív fogadtatásának egyik oka épp a freudo-marxista eretnokség lehetett. Az illegális értelmiségi körök felháborodása azonban nem szegte kedvét. A freudi tanokkal szembeni ellenséges hozzáállás képviselői ugyan erős többségben lehettek a mozgalomban, de álláspontjuk ekkor még valószínűleg nem érvényesült kizárólagosan. Élve a (szűkülő) mozgástér adta lehetőségekkel, a költő tovább folytatta mélylélektani tájékozódását, s tovább kereste azokat a pontokat, amelyeken a tudományos szocializmusba eredményesen beépíthető a freudi teória.

Keresései során módosult az *Egyéniség és valóságban* kialakított képlet. 1932 nyarán, kora őszén a freudi ösztönton ragadta meg a figyelmét, aminek még nem találjuk nyomát az *Egyéniség és valóságban*. Reichnek az a kis könyve, amelynek a költő később belefogott a fordításába, a *Dialektikus materializmus és pszichoanalízis* is erre ösztönözte őt, amelynek első mondataiban a szerző leszögezte, hogy az ösztönton képezi a freudi pszichoanalízis csontvázát. Ennek segítségével volt képes túllépni egyoldalú osztályszemléletén, a tiszta kollektivizmuson, amely maradéktalanul fel-

oldotta az egyént a közösségben. Mi az, ami hiástust teremt az ember mint társadalmi viszonyok vagy társadalmi folyamatok összessége és az ember mint önálló létező között? Az ember természeti összetevője, biológiai lény mivolta. Csakhogy az ember több, mint természeti lény. Része a társadalmi közösségnek. A társadalmi létre való alkalmassághoz a biológiai szint nem elégséges. Ez csak a pszichológiai szféra közegében mehet végbe. A pszichológiai szférának az a rétege, amely a biológikumban gyökerezik, amely közvetlenül és folyamatosan érintkezik a biológiai mivolttal, az ösztöniség, vagy ahogy Reich írja, az ösztön határfogalom a testi és a lelki között. A költő az ösztönben talált rá a társadalmi létet lehetővé tevő, de a társadalmira visszavezethetetlen elvre. Az első ösztönök az én-ösztönök, az életösztönök, a szervezet biológiai önfenntartásának képviselője a pszichében. A másik, amely szinte átveszi az előbbieket helyét, a nemi ösztön, a fajfenntartás ösztöne, a libidó, amely Reich elméletében középponti szerepe került.

Ennek, a freudi ösztöntannal való, döntőnek bizonyult találkozásnak első, még tökéletlen, felszínes jele a Tóti Béla *Az ifjúság nemi problémái* könyvéről írott, meg nem jelent recenziója volt: „Az életösztön a társadalomban születő egyén számára nem lehet más, mint a társadalmi élet ösztöne, minthogy pedig a tőkés társadalom elháríthatatlan akadályokat emel az életösztöne kiélése elé, az egyén már a gyermekkorban olyan konfliktusba kerül saját magával, amely egyénileg megoldhatatlan. A társadalmi élet ösztöne kizáró ellentétévé válik a kapitalizmusban az életösztönnek, tehát – kizáró ellentétről van szó – nem alkothatnak egységet. Az ilyen alapon létrejött lelki konfliktus hasonlít a kapitalizmus lényegéből folyó gazdasági válsághoz. Az életösztön úgy kerül szembe a társadalmi élet ösztönével, ahogy a szükségletek kielégítésére szolgáló hasznos cikkek termelése ellenmondásba jut az értéktárgyak termelésével. *A parapatia, az idegesség bacillusa az áru és a magántulajdon.*”

Az életösztön fogalma egyértelműen freudi eredetű, de az idézetből az is kiderül, hogy a költő a fogalmat ekkor még önkényesen, az összefüggésekből kiragadva, nem adekvát módon használta. Az ösztöntannal való behatóbb megismerkedésre csak a meg nem jelent recenzió születése után, 1932 őszétől kezdve került sor. Az ösztöntan beépítését vizsgálva tanúi lehetünk annak, hogyan lépett működésbe a költő gondolkodásának konstans eleme, a végtelen regresszus lehetetlenségének elve, a relativumoktól az abszolútumig hátráló redukciós lépéssor a freudizmus területén. A hátrálás első lépését a költő már a Kassák-kritikában megtette, amikor a költői munka anyagát az emberi személyiség mélyebb rétegeiben, bergsoni terminológiával „az emberi élet jelenné gyülemlő múltjában”, illetve pontatlan freudi elnevezéssel „a tudatalatti mélyében” kereste. A [Hegel] jegyzetelésben a „tudatalatti” mellett a „tudattalan” terminus is felbukkant: „Freudisták szerint a zseninek megvan a hatalma, hogy önnön tudatalattijukba beleássanak, s hogy így tudattalanjuk lelki látomásait kifejezzék.” A szöveg egy másik helyén – a Kassák-kritikához hasonlóan – az álommal összefüggésben beszélt a költészet és a tudattalan viszonyáról: „a tudattalan kifejezési módjaiban, mint pl. az álomban is, az ellentétek leggyakrabban egy és ugyanazon elem által fejeződnek ki.”

Az ösztönton lehetővé tette József Attila számára a módszeres hátrálás folytatását a lelki élet változatos és kusza felszínétől. Még mélyebb rétegekbe aláereszkedve a tudattalan birodalmában, gondolatban eljutott az egyén emberi mivoltának határaiig, leásott az ösztönkésztetések világába. Az emberi egyed abszolútumára tehát az ösztönben bukkant rá, ezen a határon túl ugyanis már az ember természeti létét, a biológiai szervezetet találjuk. Az ösztönök a biológiai szervezet képviselői az emberi lélekben. Az ösztöntanra alapozott mélylélektan lett József Attilánál a psziché anyagba gyökerezettségének teóriája, az emberi lény természeti beágyazottságának tana, a pszichológiai materializmus krédója. A meglehetősen mellékesen kezelt, Tóttis Bélával vitázó *Természettudomány és marxizmus* ezzel új megvilágításba került. Ez az írás József Attila helyét azok között a gondolkodók között jelöli ki, akik – mint például Buharin –, kérlelhetetlenül, intranszigenesen képviselték a társadalom természetbe ágyazottságának a természet determináló erejét hangsúlyozó álláspontját.

Ehhez az eredményhez a költő a már idézett *A művészet kérdése és a proletárság* című töredékben érkezett el. Kettős kódolású művészetdefiníciójában az egyik abszolútumot a „termelés” marxi fogalma jelenti az egyik alfejezet címében: *A művészet is termelés és teljes tartalmában*. A másik abszolútum az „ösztön” freudi fogalma, ahogyan az írás egy másik alfejezete mondja: „a kényszer módjára ható ösztön”, amely a művészet anyagát biztosítja.

A harmincas években a művészetről gondolkodó József Attila négy elemmel számolt. A művészi tevékenységet egyrészt az alkotó egyéniség és a művészetet fogyasztó közösség relációjában vette szemügyre. Másfelől mindkét oldalt relatívumok és abszolútumok kettősségére tagolta. Az alapot egyik oldalon a termelés, a másik oldalon az ösztön képviseli. A relatívumok a termelés oldalán a társadalmi élet jelenségei, a másikon az egyén lelki és szellemi életének megnyilvánulásai.

József Attila szerint azonban művészi ösztön nem létezik. Az ösztönök csak a művészet anyagát biztosítják. Ahhoz, hogy ebből a nyersanyagból műalkotás szülessen, még valami másra, egy szellemi összetevőre is szükség van, amely a közösségellenes ösztönöket társadalmilag felhasználható kulturális teljesítménnyé változtatja, eltéríti eredeti céljuktól. Ennek a tényezőnek a kifejtésével azonban *A művészet kérdése és a proletárság* adós marad. Ezért is tekinthetjük a szöveget formai kerekdedségének látszata ellenére töredéknek. A rendelkezésre álló utalások alapján annyi mindazonáltal megállapítható, hogy a művészetet a költő az ösztöni oldalról kifejezőként határozta meg, és az a szellemi erő, amely az ösztönöket kifejeződésük során eltéríti eredeti irányukból, s természetüket alapvetően megváltoztatja, az a művelet, amelyet Freud szublimációnak nevezett: „A művészi tevékenység alapja tehát nagy általánosságban a következő: adva van egy érzéki tevékenységre készítő erő, az ösztön és adva van egy másik erő, amely ha már érzéki tárgyatól nem tudja, legalább érzéki céljától szakítja el az ösztönt és szellemi célok felé tereli. Most az a kérdés, honnan ez a másik erő és honnan a szellemi cél.”

Az ösztöntani tájékozódás lehetséges freudi forrásai között felsorolhatjuk a fejlődése során sok átalakuláson átesett teória részben magyarul is, részben csak né-

metül hozzáférhető megfogalmazásait: *Ösztönök és ösztönsorsok*, *Három értekezés a szexualitás elméletéről*; *A halálösztön és az életösztönök*; *Das Ich und das Es* (magyarul *Az ősvalami és az én* címen jelent meg 1937-ben). A szublimációtan tekintetében pedig a *Rossz közérzet a kultúrában* című esszé jöhet elsősorban számításba. Igaza lehet azonban Bókay Antalnak, amikor arra figyelmeztet, hogy Freudnak 1932-ben Hermann Imre fordításában megjelent *Bevezetés a pszichoanalízisbe* című könyvében, amely a pszichoanalitikus 1916–1917-ben tartott előadásait tartalmazta, az ösztöntan kérdéseit, a szublimáció problémáját és számos más, József Attila gondolkodásában fellelhető gondolati elemet tárgyaló részletekre bukkanhatunk. Ennek a könyvnek a fontosságát aláhúzza az a körülmény is, hogy József Attila az életösztönök (én-ösztönök) és a nemi ösztön (az ő kifejezésével élve: az éhség és a szerelem lelki hatalmai) kettősségével számolt. Ez jól illeszkedett ahhoz a marxi kontextushoz, amelybe az ösztöntani mozzanatok a költő gondolkodásába belekerültek. Az életösztönök, az én-ösztönök, az önfenntartás ösztönei ugyanis az életben maradásért, a munkaerő rekonstruálásáért és a családról való gondoskodásért küszködő proletariátus esetében szociálisan is értelmezhető mozgató rugóknak számíthattak.

A művészet kérdése és a proletárság egyébként világosan mutatja, hogy József Attilának tudomása volt a freudi teória továbbfejlesztett változatáról is: „Freud maga a nemi ösztönöket életösztönöknek és az én-ösztönöket halálösztönöknek is nevezi.” Ezzel az új fejleménnyel azonban komolyan csak élete vége felé számolt, mint erre például a *Flórának* egyik sora következtetni enged: „Mert jó meghalni”. A szövegéhez fűzött lábjegyzet is megerősíti, hogy a költő tudatában volt a freudi ösztöntani fordulatnak, amennyiben az én-ösztönök agresszív jellegét hangsúlyozta: „az én-ösztönök, tehát éppen agresszív ösztöneink”. Tudatában volt, de ebben a tekintetben Reichhez hasonlóan (talán az ő példájára támaszkodva) megmaradt az én-ösztönök-nemi ösztön felosztásnál. Reich hatását legerősebben *Az ösztönök dialektikája* fejezetcímbe érzékelhetjük, s részben az alfejezet szövegében is, bár éppenséggel a címben bejelentett program, az ösztönök dialektikájának tényleges kifejtése maradt el (vagy nem maradt fenn) a töredékben. Az ösztönöket a dialektikával Wilhelm Reich kapcsolta össze említett könyvében. Egy hosszú fejezet tárgyalja a dialektika működését a pszichikumban, mintát adva a költőnek a két oldal összekapcsolására. Más kérdés, hogy *A művészet kérdése és a proletárság* szerzője nem osztotta a német analitikus álláspontját a dialektika érvényességi területét illetően. Reich szerint az anyag mozgása maga is dialektikus, míg a költő ekkor a dialektikát a megértés területére korlátozta.

József Attilának ez az 1933-ra keltezhető töredéke tehát egy kettős kódolású művészetbölcselet volt, amely egyik ágában a művészetet termelésként, a proletár olvasó ekkor még magasra értékelt igényeit kielégítő termékeket előállító tevékenységként, másik ágán pedig az ösztöntartalmakat a szublimáció közreműködésével társadalmilag elfogadható módon felszínre hozó kifejezésként határozta meg. Ennek a gondolatrendszernek egyik legfontosabb új hozadékáról, a csecsemőre, általánosabban a gyermekre történt hivatkozásról még nem beszéltünk. Most nem ennél az

önmagában véve rendkívül fontos kérdésnél állunk meg, hanem arra hívom fel a figyelmet, hogy *A művészet kérdése és a proletárságban* a felnőtt-gyermek reláció is a relativumoktól az abszolútumhoz történő, módszeres hátrálás tárgyává vált.

Kassai György fedezte föl *Ősiség és folytonosság József Attilánál* című írásában, hogy a végtelen regresszus lehetetlenségének elvét a költő nemcsak az alap és felépítmény marxi, a lelki élet és az ösztönök freudi vonatkozásában, hanem a felnőtt-gyermek viszonyban is érvényesítette: „A folytonosság helyreállítására való törekvés [...] József Attila egész életének és művének egyik alapvető mozzanata.” – írta Kassai. Szerinte József Attila fájdalmasan konstataálta a maga személyes életében éppúgy, mint a művészetben, sőt a világ egészében egy eredeti, megnyugtató, az elszigetelt részleteket, töredékeket, elemeket egységbe forrasztó folyamat, áramlás, mozgás megszűntét, megakadását. Vágya vagy reménytelen nosztalgijának tárgya, illetve érzelmi, szellemi erőfeszítéseinek mozgató rugója ennek a negatív, fékező, akadályozó erőnek legyőzése, a negatív fejlemények kiküszöbölése, a folytonosság biztosította harmónia helyreállítása volt. A folytonossághiány az abszolútum és a relativumok, a magzati állapot és a felnőtt lét, a csecsemő léthelyzete és a közösségben cselekvő ember szituációja, a gyermeki és a felnőtt mivolt közötti szakadékot jelentette, helyreállítása az akadálytalan közlekedés biztosítása lenne a két pólus között: „Valamikor minden ember élt abban a paradicsomban, abban a régi jó világban, amelyben az én-ösztönök és a nemi ösztönök tárgyai még nem váltak el egymástól, még nem kellett az ösztöneink egyik csoportját visszatartanunk, hogy a másik érvényesülhessen. Valamikor mindenki csecsemő volt. A csecsemőről kimutatta a pszichoanalízis, hogy éppúgy rendelkezik nemi ösztönökkel, mint a felnőttek, hogy nemi ösztöneivel születik az ember és nem később buvik belé a nemiség ördöge. A szopós csecsemőnek én-ösztönei és nemi ösztönei egyszerre, ugyanegy tárgyon nyerne kielégülést, a szoptató anya testén. A gyerek aztán fogakat kap és ezzel én-ösztöne támadó fegyvereket lel és lelkében föléled a támadás kedve. Ekkor azonban elválasztják az emlőtől, vagyis én-ösztöneinek és nemi ösztöneinek a tárgya különválnak. Mindkét ösztön csoport továbbra is egyszerre fejti ki tevékenységét, de más-más tárgyak és célok irányában. Így kerül önmagával összeütközésbe az emberi lény: hogy egyik ösztön csoportja megjelje tárgyát és azon elérje célját, az embernek vissza kell tartania másik ösztön csoportját az érvényesüléstől, vagy legalábbis el kell választania eredeti céljától. Ennek a benső összeütközésnek csupán a súlyosságát mutatja az a körülmény, hogy a nemi ösztönök a testi odaadásra irányulnak, az én-ösztönök pedig támadó jellegűek.” A csecsemőkori harmóniához, az ösztönök eredeti egységének helyreállításához az életben tartósan nyilvánvalóan nem térhetünk vissza, a művész viszont az ösztönök szublimált kifejezése révén, a remekműben eljuthat az abszolútumhoz.

A költő is minden bizonnyal érezte, hogy a kettős kódolású művészet-meghatározással csak ideiglenesen érhetjük be. Egységes művészet-meghatározás elérése érdekében a két, egymásra merőleges oldalt, a termelést és a kifejezést valami módon egységbe kellene hozni. Gondolati fejlődése a két meghatározás közötti távolság csökkenésének, a két definíció egymás felé hajlításának irányában alakult. Ám érte-

kező prózájában ez a folyamat nem jutott el a végkifejletig. Csak a Halász Gábor által megőrzött híres levéltöredékben vázolt föl olyan definíciót, amely kellő részletességű kidolgozása esetén feloldhatta volna a kettős kódolás okozta feszültséget: „Én a proletárságot is formának látom, úgy a versben, mint a társadalmi életben és ilyen értelemben élek motívumaival. Pl.: Nagyon sűrűn visszatérő érzésem a sivárságé s kifejező szándékom, rontó-bontó, alakító vágyam számára csupán »jőljön« az elhagyott telkeknek az a vidéke, amely korunkban a kapitalizmus fogalmával teszi értelmessé önnön sivár állapotát, jóllehet engem, a költőt csak önnön sivársági érzésemnek formába állása érdekel. Ezért – sajnos – baloldalon sem lelem költő létemre a helyemet – ők tartalomnak látják – s félig-meddig maga is – azt, amit én a rokonalanságban egyre nyomasztóbb öntudattal formaként vetek papírra.”

Ezek szerint a kifejezés tárgyának konkrét megfogalmazásához szükséges formai elemek rendszere származik a szocialista közönséggel kapcsolatot teremteni képes, a proletariátus számára fogyasztható árut termelő költő munkájából. Tehát nem a művészeti tartalom (a munkás alakja, a szegénység, az osztályharc, a sztrájk stb. témái) azok, amik a költemény szocialista jellegét, a proletár olvasó számára befogadható voltát képezik, hanem a *művészi forma*. A tartalom az, ami egyéni, személyes, legmélyebbről, az ösztöni szférából fakadó elem. A költő művében nem akar mást, mint tökéletesen kifejezni ezt a sivárságérzést. Erre egy szocialista költőnek nem adódik más lehetősége, minthogy kifejezésre váró lelki tartalmait szocialista formanyelven mondja el.

Ritka szerencsésen sikerült megfogalmazás, még ha némileg elnagyolt is, de mintha elméleti írásaiban József Attila nem sietett volna részletesebben kifejteni e néhány mondat voltaképpeni tartalmát. Ettől függetlenül megállapítható, hogy gondolati fejlődése ebbe az irányba, a termelés és a kifejezés egyesítése irányába tartott. Ennek a tendenciának nyilvánvaló jele a „homo oeconomicus” fogalmának kidolgozása egy Hort Dezső-könyvről írott recenzióban. A marxi közgazdaságtan a res oeconomica, a gazdasági tények és folyamatok körével foglalkozik. Az alany, akit Marx ezekhez a tárgyakhoz rendelt, a proletár, aki a res oeconomicát megtermeli. Őt azonban József Attila nem fogadja el autentikus alanyának, mert mint alany elsősorban csak fiziológiai sajátosságokkal rendelkezik, azaz mint munkavégző lény jöhet csak számításba mint a munka kifejtésére alkalmas izomerő, ügyesség és szellemi képességek birtokosa. Ezen a ponton tehát eltér a marxi elmélettől: kifejti a homo oeconomicus jellemvonásait, mint olyan termelő tulajdonságait, akinek számolunk ösztönkésztetéseivel, tehát számba vesszük legbensőbb szükségleteit. A proletár csak úgy kaphatja meg méltóságát a rendszerben, ha ebben az értelemben vett homo oeconomicusnak tekintjük.

Ez a változtatás döntő lépés volt József Attila részéről az ösztöntan és a gazdaságtan közötti hídverésben. Azt az egyesítést, amelyet óvakodott megtenni a művészet vonatkozásában – kivéve a Halász Gáborhoz írt levelet –, itt úgyszólván alulról végrehajtotta. A homo oeconomicus ugyanis az a termelő, akinek életét ösztönei alapozzák meg: az önfenntartás és a fajfenntartás ösztönei. József Attila homo oeco-

nomicusa nem semleges nemű vagy nemtelen, mint az angyalok. Itt kap mélyebb értelmet az a törekvése, hogy a termelést és a nemzést fogalmilag összekapcsolja, és a *szexualitást* – látszólag értelmetlenül – *belekeverje a tudományos szocializmusba*. Azaz József Attila homo oeconomicusa az a proletár, akit rendkívül mély belső indítások vezérelnek: fönn akarja tartani a maga és családja életét, örömhöz akar hozzájutni, és eközben megteremti, megtermeli az emberi létezés gazdagságát. Fenn tartja magát, nemz és termékeket állít elő. A verseket ennek a lénynek írják, ő a költészet befogadója. Ennek a lénynek a legbensőbb készletével kell harmonizálnia a költői kifejező szándéknak, s amennyiben szocialista kultúrát akarunk teremteni, az ő nyelvén, az ő formanyelvén kell az alkotónak megszólalnia. A homo oeconomicus fogalmában tehát kifejtetlenül benne rejlik mindaz, amit a költő a Halász Gábor-levéltöredékben felvázolt.

Utolsó éveiben mind ösztöntana, mind termelési esztétikája továbbfejlődött. Az előbbi például az *Ázsia lelke* című recenziójában, az utóbbi pedig több fogalmazványában, amelyek közül talán legmélyebb a *Munkanélküli írók táppénze* című töredék. De ezekre a fejleményekre már csak máshol térhetek majd ki.

Gáspár András: Akt III.

Polgárosodás és a magyar zsidóság társadalmi integrációja

Nevezték „Magyarhon Athénjának”, a „Paradicsomhoz hasonló régi és nagy városnak”, „a legszebb városok egyikének, amit valaha láttak” – és folytathatnánk az elismerő címek sorát, amivel Pécsset, a Mecsek alji, kétezer éves várost kitüntették az ide látogató külföldi utazók. Köztük angolok, franciák is. 1760-ban, a lyoni akadémia tagja, Jean-Claude Flachat úgy vélte, hogy ennyire kedves várost Magyarországon még nem látott. F. S. Beudant francia geológus a 19. század elején „a város igen csinos fekvését és jó megépítettségét” dicsérte. A „legszebb városok egyike, amit valaha láttam” – szólt róla nagyrabecsüléssel a német arisztokrata, gróf Hoffmannsegg. Ezen kívül még kedvező fekvését, vonzó természeti környezetét, jó adottságait, gazdag gyümölcskultúráját, tüzes borait, a pécsi nők nagy részének bájait méltatták, majd a 19. századtól már azt is, hogy „a természet és ipar e városban barátilag kezert fogva egymással együtt működik”.

Valóban, ekkortól, a 19. század közepétől létezett a „természet és ipar kézfogása”, azaz intenzíven hatottak egymásra a gazdasági és egyéb (oktatási, kulturális, egészségügyi) városfejlesztő tényezők. Megjelentek a manufaktúrák, majd a gyáripar és olyan vállalkozók, akiknek legjobbjai már bejárták Európát, majd korszerű ismereteik birtokában méltó partnerekké váltak a nemzetközi gazdasági versenyben. *Angster* József, a későbbi híres orgonagyáros például ifjúkori vándorútja során egészen Párizsig jutott el az 1860-as években, hogy a világhírű mestertől, az orgona nagyhatalmától, Aristide Cavaillé-Colltól lesse el a mesterfogásokat. (Az ő orgonájával avatták fel egyébként 1869-ben a pécsi zsinagógát.) Hasonló utat jártak be többen európai, sőt világhírnevet kivívó pécsi iparosok, mesterek, akik megteremtették a 19–20. században – például a meissenivel vetekedő – Zsolnay porcelánt, a kiváló minőséget képviselő Hamerli kesztyűt, a három kontinensen fogyasztott Littke pezsgőt, hogy csak néhányukat említsük. Új gondolkodásmódot, új magatartást, új mentalitást, új értékrendet képviseltek. Megteremtői/mozgatói voltak a polgári fejlődésnek. Tudták, hogy a versenyben való eredményes részvétel előfeltétele a szakértelem, a külföldi tapasztalatok hasznosítása, a kísérletező kedv, a szakadatlan újat akarás, a kifogástalan minőség, az egész életen át történő tanulás. Azt is tudták, hogy ehhez munkakultúra kell, szociális érzékenységre, a munkásaikkal való korrekt viszonyra, kiegyensúlyozott családi háttérre, áttekinthető magánéletre, az önmagukba vetett hitre, folyamatos önértékelésre van szükség, mert ezek teremthetik meg az erkölcsi és gazdasági hitelképességet és eredményességet.

És látták azt is, hogy egyéni érvényesülésük és országuk, városuk sorsa elválaszthatatlanok egymástól. A településfejlődés, a környezeti kultúra, az urbanizáció, a városarculat formálása, az egészség- és az oktatásügy fejlődése, a kulturális intézmények létrehozása ezekben az évtizedekben elválaszthatatlan a személyüktől. Így vált az 1850-ben még csak 16 ezer fős településből Pécs 1910-re 48 ezer fős, ko-

moly iparral és humán struktúrával rendelkező, a Dél-Dunántúl gazdasági, kulturális, infrastrukturális központját jelentő várossá. Így formálódott máig létező, az ide látogatók számára ma is vonzó arculata; így jött létre magas színvonalú irodalma, képzőművészete, zenei és színházi kultúrája; így ment végbe a nemzetiségi és vallási összetételét tekintve sokszínű városban a polgárosodás: benne németek, horvátok, bosnyákok, magyarok, továbbá katolikusok, protestánsok és zsidók – konfliktusoktól és a magyar asszimilációs törekvésektől sem mentes – versengő együttműködése.

Ezen feltörekvő, új értékrendet képviselő, a hazai polgárosodás hajtóerejét jelentő vállalkozó réteg kiemelkedő képviselője volt *Engel Adolf*. Életútja, a szinte a semmiből igen magasra ívelő küzdelmes pályája – amiről szól német nyelvű önéletrírása, amely *Életemből* címmel 2009-ben jelent meg magyarul – a hazai zsidóság ellentmondásoktól kísért, nehézségekkel teli, ám végeredményben eredményes társadalmi beilleszkedésének, integrálódásának jellemző példája.

A 19–20. századforduló kutatóját, korabeli források, dokumentumok, újságcikkek olvasóját nem csak a kor, az 1867-es kiegyezést követő gazdasági fellendülés, az egyéni felemelkedés hitét és reményét megcsillantó társadalmi-politikai légkör ragadja magával, továbbá nem is csak az, hogy ekkortól már nem csupán a származás volt az érvényesülés alapja, hanem egyre inkább a tudás és az egyéni képességek, hanem az is megfogta, töprengésre készítette, hogy ezekben a nemzeti kisebbségek számára ellentmondásos évtizedekben – nem is kevesen – voltak olyanok, akiknek etnikai vagy vallási hovatartozásuk miatt a többségi nemzethez tartozókénál sokkalta több nehézséget és akadályt kellett leküzdeniük az érvényesülésért.

Sokan voltak olyanok, akik az 1867 után egyre erőteljesebben érvényesülő „egységes és oszthatatlan magyar politikai nemzet” koncepciójával, a nyelvi-kulturális asszimilációval szemben saját etnikai, vallási identitásuk megőrzését mindennél fontosabbnak tartották. A kiegyezés utáni magyar nacionalizmussal, annak kényszerítő eszközeivel, magyarosítási akcióival, a saját kisebbségét vagy vallási közösségét sújtó intézkedésekkel szembe mertek helyezkedni, megőrizték és egybeforrasztották magyarságukkal saját identitásukat, miközben – élve a gazdasági lehetőségekkel – az ország, a magyar ipar és kereskedelem hatékony működéséért is minden lehetőt megtettek. Engel Adolf is közéjük tartozott. Számomra természetes volt tehát, hogy a már közel két évtizeddel ezelőtt megjelent *Pécsi panteon* című könyvemben a zsidó származású Engel Adolfnak ott van a helye a korabeli Pécs és a korabeli zsidóság kiemelkedő személyiségei között.

Pécs ugyanis – ma már talán elcsodálkozunk ezen – a török uralom (1543–1686) megszűnése után vissza akart térni eredeti, keresztény gyökereihez. Ezért 1692-ben polgárai (Radonay püspök vezetésével) fogadalmat tettek, hogy a város falai között csak katolikusok telepedhetnek meg, azaz bármely más felekezethez tartozó előtt a beköltözés tiltottá vált. Ezt a fogadalmat aztán csaknem minden esztendőben, még az 1780-ban történt szabad királyi várossá válás alkalmával is megerősítették. Miután a hazai zsidóság többsége ekkor kereskedelemmel és kézművességgel foglalkozott, Pécs pedig a Baranyában élő mintegy 4–500 főnyi zsidó számára fontos

kereskedelmi és piaci központ volt, ezért ekkortól – többnyire sikertelen – kísérletek kezdődtek részükéről a városba történő betelepülésre. A városi tanács a céhes iparosok és kereskedők érdekeit védve és monopóliumhelyzetét féltve a zsidóságtól, általában elutasította a kérelmeiket.

1783-tól, II. József türelmi rendeletétől a zsidóknak kétféleképpen azért lehetett telepedniük a szabad királyi városokban. Az egyik az ún. commoránsként kapott ideiglenes tartózkodási engedély volt, amely meghatározott időre szólt, majd annak leteltével el kellett hagyni a várost. Pécssett 1830-ig csak két ilyen engedélyt adtak ki, az egyiket 1795-ben Engel Péter (Adolf édesapja) kapta, aki végül 29 évi itt tartózkodás után megkapta a tolerált (türelmi) státust, ami nemcsak véglegesnek volt tekinthető, de a fiú utódra át is öröklődhetett. Engel Péter a húszas évek közepén házat vásárolt Pécssett, és végül, ha nehezen is, de ingatlanszerzési jogát is elismerte a hatóság. Másfél évtizeden át az ő házában (Zrínyi utca 12. számú) működött a pécsi zsidók első temploma 1825 és 1843 között.

Ez a zsidók számára kirekesztő helyzet valamelyest javult az 1840. évi XXIX. törvénycikkkel, amely szabad lakhatást biztosított számukra, lehetővé tette a városokba (kivéve a bányavárosokat) való letelepedésüket, ha azt az adott város tanácsa engedélyezte számukra. Pécssett ezt a városi tanács többnyire igyekezett megakadályozni. A kérvényeket a céhekhez és a kereskedő testülethez irányították, amelyek – nem tartva kívánatosnak újabb versenytársak megjelenését – elutasították azokat.

A pécsi polgárok kirekesztő törekvése 1840 után azonban már nem volt eredményes, Pécs zsidó népessége ettől kezdve gyarapodni kezdett. 1846-ra már 44 lakossági joggal rendelkező családfő élt Pécssett, a századközeptől meginduló nagy gazdasági fejlődés pedig kimondottan kedvezett a zsidóságnak, amely abból – Engel Adolf és számos társa a példa rá – aktívan ki is vette a részét. Így létszáma is gyorsan nőtt: 1857-ben 585, 1869-ben 1623, 1880-ban 2244, 1890-ben már 3124 zsidó élt a városban. A századfordulóra a számuk meghaladta a 4000 főt, az első világháború után, 1920-ban pedig 4292 fő, a város lakosságának 9%-a volt zsidó vallású. Ez volt történetük során a legmagasabb lélekszám Pécssett. Korán megteremtették intézményeiket: 1816–1827 között létrehozták a zsidó temetőt, 1840-ben megalapították a zsidó hitközséget, amelyben Engel Adolfot az első vezetőség tagjává választották, majd 1874-től néhány esztendeig a hitközség elnökeként is tevékenykedett. 1843-ban felavatták az első – Citrom utcai* –, majd 1869-ben az új, máig működő – Kossuth téri – zsinagógát. Mindkettő megvalósításában Engel Adolf kezdeményező és anyagi támogatást is nyújtó szerepet játszott.

A letelepedési nehézségek mellett más akadályok is tornyosultak érvényesü-

* Érdekes adalék, hogy pont ebben az utcában zajlott a 20. század elején egy évekig tartó per (Baranya Megyei Levéltár, Pécs város rendőrkapitányi hivatalának iratai, 1903–1904, prostitúciós ügyek, jelzet n., 1903. december 5.), melyből tudjuk, hogy az utca lakói folyamatosan bombázták a városvezetést, hogy a bordélyokat (amiknek egyébként főleg zsidó tulajdonosai voltak) zárják be és máshová telepítsék át, illetve többször kérelmezték a beszédes utca elnevezésének megváltoztatását is. Az, hogy a város vezetése a zsidók letelepedését a prostitúció fertőzte utcában engedélyezte, további kutatásra és a kialakult helyzet értelmezésére sarkall.

A szerk.

lésük előtt. Miután a szabad királyi városok elzárkóztak a zsidók beköltözésének engedélyezésétől – egyébként sok európai városhoz hasonlóan –, letelepedésükre földesúri uradalmaiban nyílt csak lehetőség, amiért a zsidók a földesuraknak ún. *védelmi* pénzt voltak kénytelenek fizetni. Ezen kívül Mária Terézia 1743-tól külön adót is kivetett rájuk, amelyet 1749-től *türelmi adónak* neveztek, amit lényegében a birodalomban való pusztá jelenlétük megtűréséért kellett fizetniük. Ezt az adónemet csak 1846-ban törölték el. 1842-ben Engel Adolf is – mint a II. osztályba tartozó személy – fizette ezen a címen az évi 416 forintot. Később az ő vezetésével nyolc fő helyi mozgalmat indított a türelmi adó eltörléséért.

Engel Adolf ilyen viszonyokba született bele, ilyen körülmények kísérték pályáját. A városi polgároknak erősen élt még a zsidókkal szembeni előítélet, elfogultság, vallási ellenszenv, amikor Engel Adolf korán árvaságra jutott gyermekként megkezdte utcai árusként „üzleti tevékenységét”. Léteztek még a középkorba visszanyúló, zsidóellenes előítéletek is, a város pedig minden eszközzel őrizni próbálta katolikus jellegét, amelyet még 1692-ben a püspök fogadtatott meg a polgárokkal. Élt emellett a várost látogató, házaló zsidók bűnbakká történő kikiáltása is a kereskedők részéről, különösen, ha nem ment jól a saját üzletmenetük, hiszen végül is erőteljes volt a versenytárs, a rivális kizárására való törekvésük is.

A feltételek a 19. század utolsó harmadában változtak meg: az emancipáció, a társadalmi beilleszkedés folyamata az 1867-es kiegyezés után elmélyült, ekkortól a zsidók már tömegesen kapcsolódtak be az ország kulturális és gazdasági életébe. Többségük azonosulni is tudott az új, liberális Magyarországgal.

A korai árvaság, az indulás mostoha feltételei, a zsidókat sújtó intézkedések miatt különösen kiemelkedőnek és megbecsülésre méltónak tartjuk Engel Adolf teljesítményét. Azt, hogy felismerte az érvényesülés feltételeit. 11 éves korától, utcai árusként maga kereste a kenyerét, esténként kitartoan képezte magát, nyelveket tanult, a legkülönbözőbb területeken próbálta ki önmagát: dohányvásárlásba kezdett, bútór- és ruhaüzletet nyitott, bükkmaggal kereskedett, fakereskedést nyitott, fűrésztelepet létesített, építési, kivitelezési munkákat vállalt, megnyitotta Pécs első kőszénraktárát, felépítette a balokányi uszodát, gőzfürdőt létesített, gőzfűrésztelepet hozott létre, és kitarító munkával, szüntelenül gyarapodó vagyonával nagyvállalkozóvá nőtte ki magát. Mindeközben – az 1877-es bécsi és az 1878-as párizsi vilákiállításra való részvételével – megindult a nemzetközi hírnév felé is. Igaz, Párizsban nem a sajtó által „beharangozott” francia becsületrend, de fénylő aranyérem, valamint a királytól kapott aranykoszorús érdemkereszt kitüntetés lett a jutalma.

De ő nem elégedett meg az elért sikerekkel. Az 1870–1880-as évek fordulóján nagy lépésekre szánta el magát: megvásárolta a felsőmindszenti uradalmat, majd Montenuovo Alfréd hercegtől a jánosi birtokot. Az egykori zsidóvárossá most már földesúr lett. És nem is akármilyen, hiszen javított a béresek lakásviszonyain, gondoskodott gyermekeik iskoláztatásáról, anyagiakkal támogatta a zsidó templom – és a felekezeti béke jegyében – a plébánia kijavítását. Az 1885-ös budapesti kiállítás alkalmából I. Ferenc Józseftől 1896-ban, „jánosi” predikátummal, magyar nemességet

kapott. És a gazdag életútnak itt még korántsem volt vége, csak ezután kezdődött élete nagy vállalkozása: bebizonyította, hogy Komló községben kiváló minőségű kőszén húzódik meg a föld mélyén. És a dél-dunántúli faipar megteremtője évszázados útjára indította a komlói kőszénbányászatot is.

Életútja, amely egybeesik a magyar nemzetállam és a modern magyar nemzetfogalom kialakulásával és ellentmondásos, a kisebbségeket, a római katolikustól és a reformátusoktól eltérő vallásúakat, így a zsidókat is gyakran sújtó gyakorlatával, azt bizonyítja számunkra, hogy a nem zsidó társadalom keretei között is megvalósulhat a zsidóság társadalmi beilleszkedése, gazdasági érvényesülése. Amit bizonyára az is lehetővé tett számára, hogy a zsidó nacionalizmus, a cionizmus az Osztrák–Magyar Monarchiában nem eresztett mély gyökereket, a zsidók és a nem zsidók között nem hozott létre feloldhatatlan ellentéteket. A magyar származású Theodor Herzl tanításával szemben tehát, miszerint csak két út lehetséges, vagy a vegyes házasságok útján történő „önfelszámolás” vagy a zsidó nemzeti állam létrehozása, Engel Adolf egész életével bebizonyította egy, az asszimilációtól is eltérő, negyedik út lehetőségét. Pályája a dualizmus korának a szegénységből felemelkedő sikeres nagyvállalkozójáé, aki szorgalmát, tudását a hazai polgárosodás, a magyar iparfejlődés és városa: Pécs szolgálatába állította. Egész munkássága azé a nagyvállalkozóé, aki felülemelkedett a kor által állított korlátokon, az etnikai és a vallási előítéleteken, megküzdött a zsidóságot sújtó jogi akadályokkal. Emberségével, nemes jellemével, szociális érzékenységgel legyőzte a nehézségeket, megőrizte zsidó identitását, és egyidejűleg alkalmazkodva a magyarországi viszonyokhoz, egyaránt rangos helyet és megbecsülést vívott ki magának a hazai iparban, a közéletben és a zsidó hitközség életében. Ma őt zsidó származású, zsidó vallású sikeres magyar vállalkozóként említhetjük, aki zsidó öntudattal és őszinte magyarságérzettel illeszkedett be a 19. századi, különösen az 1867 utáni magyar viszonyokba.

Odaadó lokálpatriotizmusa alapján még életében utcát neveztek el róla Pécssett, később Komlón szobrot emeltek tiszteletére, a magyarországi rendszerváltás utáni újrapolgárosodó világunkban mintaadó személyiségként emlegetjük, aki maradandó örökséget hagyott maga után. És ha sajnálatos módon be is következhet, hogy az egykor virágzó mecsekjánosi birtoka az enyészeté lesz, a róla szóló, 2009-ben a Pro Pannonia Kiadónál megjelent, Pécssett, Komlón, Párizsban is bemutatott könyvben – szövegben és képekben – méltó módon megörökítettük az alakját az utókor számára. Ahogyan a két világháború közti idők ismert, népszerű írónője, Dénes Gizella is ezt tette az 1930-as évek végén írt, viszontagságos utat megjárt, majd csak 2012-ben megjelent, *Harminc ezüst* című kulcsregényében.

★

A magyar zsidóság kiemelkedő képviselőjére emlékezve nem feledkezhetünk meg a szomorú történelmi tényekről sem. Arról, hogy az első világháborút követően Pécssett megélné a antiszemitizmus és hogy a zsidóságot különböző vádakkal illették. Azzal, hogy – úgymond – tüntetnek a nemzeti gondolat ellen és az 1918–

1921 közötti szerb megszállás idején részt vettek Horthy gyalázásában, valamint tisztességtelen üzletvitelt folytatnak. Pécsen már az 1920-as években felerősödött a zsidóellenes propaganda, zsidó járókat inzultáltak, több zsidó családot – mint nemkívánatos elemet – kiutasítottak a városból, egyes szervezetek (például a Baross Szövetség) zsidóellenes eszméket hirdettek. A viszonylag békésebb 1930-as éveket is végül antiszemita tüntetések, zsidóellenes atrocitások zárták, az első és a második zsidótörvény (1938–1939) súlyos következményei, a félelem légköre lett általánossá. Innen szinte „egyenes út” vezetett Magyarország német megszállását (1944. március 19.) követően a magyar és az európai történelem szégyenfoltjához, a deportálásokhoz. A pécsi zsidóság köréből csak alig néhány személy került el azt. A közel három és fél ezres pécsi zsidóság mintegy 80%-a a deportálások és a munkaszolgálat áldozatául esett.

Az 1944 májusában létrehozott pécsi gettó azokban az utcákban működött, amelyek egyikében most a családommal élünk.

Vajon tanultunk-e a történelemből? Azt hiszem, hogy igen, de nem eleget. Mert – különösen a társadalmi feszültségekkel teli, gazdaságilag is nehéz időkben – tapasztalható a szélsőséges gondolkodás- és magatartásmód felerősödése, a kisebbségekkel, a más vallásúakkal kapcsolatos régi előítéletek, közte a zsidóellenesség ismételt jelentkezése. Így van ez napjainkban is. És bár empirikus kutatási eredményeket, egzakt adatokat nem ismerek, tapasztalataim alapján mégis megállapíthatónak tartom, hogy mindez a magyar társadalom törpe kisebbségére mondható csak el.

A többségtől távol áll a „nemzetközi zsidó összeesküvés”, „a nemzetközi zsidóság be akarja kebelezni Magyarországot”-féle, a szélsőségesek által hangoztatott gondolata. A többség értéknek tekinti a nyelvben, a kultúrában, a hagyományokban, a szakásokban megnyilvánuló sokszínűséget – mindazt, amivel Engel Adolf és társai hozzájárultak Magyarország fejlődéséhez.

Gáspár András: Kisváros I.

Engel Róbert naplója

Kőbányai János írja egyik kötetének utószavában: „[Az első világ]háború után a magyar társadalom és állam nem akarta befogadni a zsidókat, s az addig elkezdett folyamatokat is az ellentétére fordítja.”¹ Idézi Ormos Máriának azt a megállapítását, miszerint „A numerus clausus törvény szempontjából [...] nem is a százalékarány volt a fontos és jelzésértékű, hanem az, hogy a korábbiakhoz képest új irány nyitását jelentette az, hogy a magyar állam lemond a korábbi befogadó, nemzetileg integráló magatartásáról.”

A magyarországi (fiatalabbik) Márton László (1959) *Kiválasztottak és elvegyülők* című írásában (melyet két részletben közölt a *Jelenkor* 1989/1-es és 1989/2-es száma, majd a *Magvető* Kiadónál könyv alakban is megjelent), a következőképpen foglalja össze a magyar zsidóság problémáját: „A múlt században [tehát a 19. században] vállalt sorsközösséget, amelyhez a magyar zsidóság *mindhalálíg* ragaszkodott, a magyar nemzet egy végzetes történelmi pillanatban egyoldalúan felmondta. *Ez a magyar zsidók legfájóbb sebe.* [...] A magyar zsidóság nem kapott elégtételt a tragédiáért, nem is kaphatott, és nem is kaphat soha. [...] Most már megmondhatom, mi az, ami döntően hiányzik a befogadáshoz, mi az, amit a magyar zsidók sem közvetlenül a háború után, sem azóta nem kaptak meg. *Ez pedig az volna, hogy a magyar nemzet a zsidóüldözés magyar áldozatait saját halottainak tekintse, és saját vérveszteségének tekintse a veszteséget.*”²

Milyen is volt ez a Márton László által tételezett sorsközösség? Miként képzeljük el azokat a paradicsomi (Paradicsom közeli) állapotokat, amelyben megvalósult a zsidó és nem zsidó magyarok békés, egymást megbecsülő együttélése? Milyen volt, milyen lehetett ez az együttélés – tettem föl magamnak a kérdést – én, aki gyerekkoromban, a harmincas évek végén, a negyvenes évek elején Magyarországon már csak megalázott, üldözött zsidó emberekkel találkoztam?

Kérdéseimre (részben) választ kaptam Engel Róbert *Isten nevében!* írott naplójából, amelyben az 1915 és 1917 közötti galíciai hadi eseményekről számol be, a szemtanú hitelességével.³ A véletlennek és Stein Anna, 1956 óta Párizsban élő magyar festőművész, szobrász barátomnak köszönhetem, hogy kezembe vehettem és elolvashattam Jánosi Engel Róbertnek (Stein Anna nagyapjának) *Hadinaplóját*.

Engel Róbert Pécssett született, 1883-ban, és Pécssett is halt meg, 1943-ban. Naplójában két évig tartó (1915. március 28. és 1917. március 30. közé eső) frontszolgálatának eseményeit jegyzi fel, páratlan pontossággal és elfogulatlansággal. Kempelen Béla, a *Magyar zsidó és zsidó eredetű családok szerzője* a Jánosi Engel család ősenek az 1820-ban született Engel Adolfot tekinti. Jánosi Engel Róbert, a *Hadinapló* írója

1 Kőbányai János utószava Avigdor Hameiri (1890–1970) *A nagy örület* című regényéhez, Budapest, Múlt és Jövő Könyvkiadó, 2009, 428, 429.

2 Márton László kiemelése.

3 Jánosi Engel Róbert *Hadinaplója (1915–1917)*, kiadta Schweitzer Gábor és Baiersdorf Kristóf, Budapest, Publikon Kiadó, 2013.

Engel Adolf József nevű fiának másodszülött gyermeke, tehát a dinasztiaalapító unokája. Jogi doktorátusát 1905-ben, ügyvédi oklevelét 1910 szerezte meg Budapesten. Visszatért Pécsre, s bekapcsolódott az Engel-birtok, a gyárak vezetésébe, a vagyon kezelésébe. A városban közéleti szerepet vállalt, zsidó intézményeket támogatott.

Az első világháború kitörésekor a 31 éves Engel Róbert a pécsi császári és királyi 38. gyalogezred munkásosztagának (tehát az utászoknak) hadnagyi rangban lévő tartalékos tisztje. Az írogató – az 1914-ben Eötvös Józsefről tanulmányt író – ügyvéd, bevonulása után, 1915. március 28-tól vezeti diáriumát, hadinaplóját. Katonái kedvelték a kemény, de igazságos katonatisztet, aki két teljes évig tartó frontszolgálat után főhadnagyi rangban, többszörösen kitüntetve szerelt le s tért vissza Pécsre.

Engel Róbert jó magyar hazafi és a Monarchia öntudatos állampolgára, aki tudatában van annak, hogy a Monarchiát – annak minden hibája ellenére – geostratégiai okokból, akár áldozatok árán is, fenn kell tartani. És művelt, egészséges kozmopolitizmussal beoltott polgár, aki a frontélet összekuszálódott s mindenki számára nehéz napjaiban is igyekszik hű maradni a humanizmus, a kultúra értékeihez.

A galíciai fronton, Lembergben, Przemyszlben színházba megy, felkeresi a helyi zsinagógákat és a helyiekkel együtt imádkozik, s mivel vallásos, megtarja a zsidó ünnepeket, de a szigorú zsidó vallási előírásokból csak azokat tartja be, amelyekkel maga is egyetért. Elmondhatjuk tehát, hogy Engel Róbert, a jóképű, jó megjelenésű (ahogyan akkoriban mondták), fess katonatiszt, az utász-század parancsnoka a *helyén van*: úgy érzi, igaz ügyért harcol, emberei tisztelik, tisztársai megbecsülik. Tudja, hogy a világ – főként a háborús világ – nem földi paradicsom; világosan látja beosztottjai, mindenekelőtt zsidó vallású katonái problémáit, tudja, hogy polgári (sőt már földbirtokos-arisztokrata) háttere és vagyoni helyzete neki, személy szerint, bizonyos védettséget biztosítanak, de minderről visszatartottan, szemérmesen ír. *Feladatára összpontosít*, büszke utászaival végzett jó munkájára, amelyet felettesei elismernek, dicsérnek. Katonáihoz és tisztársaihoz való viszonya *természetes és normális*.

„[1915. március] 31-én, szerdán délelőtt megkaptam a parancsot, hogy a galíciai határon Zemplén-Orosziba utazzam. Ennek folytán délután via Homonna-Takcsány útvonalon elindultam, azonban már április 1-e csütörtök lett, mikor reggel 7 órakor Homonnába értünk. Itt már erős havazásba jutottunk. [...] Délben tovább indulva, este 6-kor értem Takcsányba, a végső vasúti állomásra. Az Etappen-Stationskommandonál jelentkezve, itt legnagyobb öröömre egy régi ismerős, Ivánka honvéd-örnagymé volt a parancsnok. A szeretetreméltóság, mellyel fogadott, igen jól esett, nála vacsoráztam és éjszakáztam is.” (23. o.)

Zemplénorosziban kiderül, hogy a neki szánt helyet, a IV/17 népfelkelő munkásosztag parancsnokságát időközben már betöltötték, ezért Engel Róbert hadnagy a cs. és kir. 38. gyalogezred katonai munkásosztagához kerül, Fleischl főhadnagymé mellé. A környék minden magyar katonatisztjét ismeri Pécsről vagy a különböző kiképzések idejéből.

Május 16-án szolgálatilag keserű órákat él át (nem írja meg, miért, de Fleischl

főhadnagy szavaiból kiderül, hogy fő oka az irigység). Más fájó élményei is vannak. Przemysl főterén „Berkes 19-es honvéd tisztársammal [találkoztam], kitől mély fájdalommal hallottam, hogy Ullman Marczi, legjobb és leghívebb barátaim egyike, múlt hóban a kárpáti harczokban elesett.” (36–37. o.)

Engel Róbert utászaival a frontvonal mögött építi barakkjait és drótakadályait, ássa a futóárkokat, de nemegyszer így is pergőtűzbe kerülnek. Lemberg alatt elvonul előttük az egész „Kriegspresse-quartier”, a „többrendbeli zsidók” között Molnár Ferencet és Bíró Lajost ismeri fel. „Most lesz mit írnotok!” – jegyzi meg, kissé epésen Engel Róbert hadnagy. (38. o.)

Pár nappal később tábori misén vesz részt: minden vallás egyformán Istent dicséri. „Dieu dans ses mains tient nos jours” – idézi franciául Victor Hugo versét.

Hitére most is nagy szüksége van. Augusztus 24-én, „kedd reggel kocsin átmentem Żółkiewbe, hol felkerestem István unokaöcsémét, kit a súlyosan sebesültek osztályán találtam meg. Először alélt volt, utóbb ébren; ekkor megismert és szólt hozzám pár szót; rövidesen kimentem, nehogy felizgassa magát. Mélyen megrendítő látvány volt, mivé lett ez a gyönyörű fiú, ki a parancsnok szerint most van élet és halál között! Segítse Isten őt és mindnyájunkat, hogy mielőbb egészségben hazatérhessünk.” (50. o.) Szeptember 8-án pedig a következőket írja: „[...] estefelé bejött a zsidó újév, melyre az 1/38-ból épen egy tíz tagú, minján’ gyűlt össze, én voltam az előimádkozó. Jövőre talán boldogabb újévet ad az Úristen, mint amilyen az idei; ezért imádkozom folyton!... Ámen!” (54. o.)

Vigaszt talál a katonaszolidaritásban. Október 1-jén, „[...] pénteken [...] 7 óra után jött haza Palla kap[itány] úr, kinél finom vacsorát fogyasztottunk; vacsora után elmondta, hogy békére nincs kilátás, ellenben a csoport feladata az lesz, hogy a jelenlegi hadiállásokat állandósítsa és mindenféle szempontból célszerűen berendezze.” (58–59. o.) Vasárnap Palla kapitány „[...] akadályvezetésem ellen néhány kifogást tett, úri modorában. Délben nálunk ebédelt és e remekszép őszi napon künn a verandán étkezni, valódi természeti élvezet volt!” (59. o.)

Október 14-i élménye: „[...] kocsin mentem Brodyig, ahova 12-re beérve éppen kaptam vonatot Lembergbe. Együtt utaztam egy volt 52-es kapitánnyal, Csekeő Ágostonnal, ki jelenleg őrnagy a 38-asoknál; hatalmas fekete szakállával, sas-orrával nagyon emlékeztet Apponyi Albertre. A hosszú úton sokat beszélgettünk 52-esainkről; többről csak most hallottam, hogy elestek. E bajtársak nevét a naplómban kegyelettel megörökítem: † Kallab Viktor százados, kivel önkéntes koromban igen jó viszonyban voltam; † Gürtler Vitus százados, igen szimpatikus fiú volt; † Rossman Péter százados; † Ganzberger Ottó, kit a szerbiai harctéren maga Csekeő őrnagy temetett el; † Lengyel Richárd százados, ki Csekeő őrnagy szerint, mint magasabb parancsnoksághoz beosztott tiszt, valami hibás parancs kiadása által nagy bajt okozott, amire önmagának szolgáltatott igazságot: fejbe lőtte magát. Nyugodjanak mind békében!...” (62. o.)

Október 22-én értesül arról, hogy a közel hét hónapos frontszolgálat után tizennégy nap szabadságra mehet. Otthon mindenki kitörő örömmel fogadja, kivált-

képpen imádott kislánya, Rózsika (Stein Anna édesanyja). Ez a két hét hamar eltelik. De a frontra visszatérve is „hazaérkezik”, az övéi közé. Átveszi a szabadságra induló Fleischl főhadnagytól a parancsnokságot, az összes folyó ügyet, s embereivel lelkiismeretesen végzi utász munkáját.

A decemberi galíciai hideg és hóesés megviseli, leírja, hogyan próbálja meleg holmival kivédeni a tél támadását, de aggódik embereiért. „Intézkedtem, hogy az emberek a tábori tüzeknél többet melegedhessenek, hogy estére nagyobb thea adagot kapjanak, hogy a húsporció minden ember számára 300 g. legyen stb.” (69. o.)

December 9-én Lembergbe kell utaznia. „Lembergbe érve, először jelentkeztem; azután borbély, bevásárlások. Este a Café Warszawie'-ben szép magyar zene. Pénteken eljártam az A.E.K.-nál [Armee-Etappen-Kommando, azaz hadsereg-hadtáp-parancsnokság] montur [mundér] ügyben, azután a szükséges irodai dolgokat ‚fassoltam‘ [vételeztem]. Többfélét vettem a század számára és magamnak is. Délután 4 óra felé elmentem a Zótkiewska-ulica-beli templomi istentiszteletre; maga a templom elég szép, de igen gyéren látogatott volt. Itt megismerkedtem Dr. Fisch-sel, a félegyházi zsidó hitk[özség] papjával, ki az A.E.K.-nál mint tábori rabbi van alkalmazva és kapitányi rangban áll.” (72. o.)

1916. január 6-án „[...] az első nagy ételküldemény Édes Atyámtól; igen ízletes dolgok voltak abban, melyeket Fleischl és Szécsi főh[adnagy]-okkal együtt jó étvágygyal fogyasztottunk.” (80. o.)

Engel Róbert hadnagyt 1916. március 2-án bízzák meg a magyar királyi 1/38. népfelkelő munkásosztág parancsnokságával. „E naptól fogva 600 ember állt parancsnokságom alatt.” Képletesen érintkezik az egész Osztrák–Magyar Monarchiát képviselő közlegényekkel és tisztekkel, ugyanis kocsisa horvát, hadnagya, Guth tüzerhadnagy (ki civilben mérnök) prágai lakos – és így tovább.

1916 áprilisában – hat hónap után – ismét szabadságra megy. „A lebergwieni gyorsvonat étkezőkocsijában üdvözöltem Schwarz 52-es őrnagyot, mire megszólalt egy hátam mögött ülő osztrák, hdgy, kiről kiderült, hogy unokafivére Ilo-na kuzinámnak. Egy waggonban utaztam Willerding vezérőrnaggyal, ki nyáron Nowy-Stawban a 32. hadosztálynál parancsnokom volt; miután felismert, sorsom felől kérdezősködött; a háború végét november hóra várja.” (100. o.)

Április 2-án már Budapesten van, s 3-án Pécsen. Imádott Rózsikájával tölti az időt, 15-én például „Rózsikámmal egy délutáni előadáson [voltam], mely alkalmat nyújtott, hogy oktatást adjak gyermekemnek a vallásos türelmességről és az erkölcsi szempontok lényeges voltáról.” (101. o.)

Április 22-én újra a frontvonalban találjuk. Mindjárt megható-megnevetető feladatot kap: öreg (49–51 éves, azaz már az akkori hadkötelezettségi korból kiöregedett) népfelkelőkkel egészítik ki utász-századát, azokkal kell foglalkoznia. „Sok ősz hajú van köztük, majdnem fele részük való Baranya-, Somogy- és Tolna-megyéből; azonkívül képviselők: Pest-, Fehér-, Bács-, Temes-, Máramaros megyék és Erdély. A tábori lelkész rövid üdvözlésére az öregek könnyeket hullattak, lévén a beszéd béke-reményekkel telve.” (104. o.)

Jánosi Engel Róbert a fronton is olvas, műveli magát. Görgei Artúrról például a következőket jegyzi fel: „Délben olvastam, hogy Görgei Arthur május 21.-én †; szememben régóta egyike volt a magyar történelem legrokonszenvesebb (mert párt-politikai tekintetéből megrágalmazott!) alakjainak.” (108. o.)

1916. július elsején, Úrnapiján, Engel embereivel együtt református istentiszteleten vesz részt. A front ugyan előre-hátra mozog, az utászok építette szálláshelyeket, drótkadályokat állandóan építeni, majd bontani kell; a helyzet tragikomikus.

De a háború legrosszabb pillanata a visszavonulás: „[...] az irtózatos zűrzavarban a trén persze elakadt, az embereket előre küldtem, úgyhogy szolgálommal teljesen egyedül maradtam; mellettem lóttak el a muszka gépfegyverek egy menekülőt. Aki átéli egy ily visszavonulás izgalma, az tudja, mi a háború!... (119–120. o.)

1916. augusztus elején közlik Engel Róberttel, hogy századát Ukrajnából Erdélybe helyezik át. Tehervagonokban Csapon, Debrecenen, Kolozsváron keresztül érkeznek Székelyföldre. Marosvásárhely, Szászrégen, Déda – ez az útirány, végül az 1550 méter magasan fekvő Poiana Coftiban kötnek ki. Még nincs ellenségeskedés, de már érezhető, hogy a románok, az „Entente” oldalán folytatják a világháborút...

Engel Róbert naplóbejegyzése felvilágosít bennünket a zsidó vallását hűen gyakoroló, magyar hazájáért harcoló katonatiszt álláspontjáról. „Adja Isten, hogy a földrajzi igazság által megalkotott Magyarország csorbitatlanul kerüljön ki életharcából.” (130. o.)

Szeptember 27-én délután „[...] a tűnő zsidó év utolsó óráit [...] saját osztagombeli 3 tiszt + 5 legénységi + 3 szomszédos osztagbeli, összesen tehát 11 hitsorsos jelenlétében újévi istentiszteletet tartottam; én imádkoztam elő, majd pár szóval kintartásra buzdítottam az embereket. Az 1550 m magas Dealul Negru hegyéről fohászokodtunk, vajha a most kezdődő 5677. esztendő végre a békét hozná meg; az egész emberiség igazán megérdemlené már! Amen! A mai nap alkalmából megajándékoztam az egész osztagot cigarettával és gyümölcssel.” (135. o.)

Ne menjünk el szó nélkül emellett az epizód mellett! Mint tudható, ahhoz, hogy zsidó istentiszteletet lehessen tartani, minimum tíz zsidó vallású embernek kell összegyűlnie. Engel Róbert osztagában 3 zsidó tiszt és 5 zsidó közlegény szolgált. Ez összesen 8 fő. Még 2 zsidó vallású katonát kellett tehát találnia. Semmi baj; Engel Róbert hadnagy elment a szomszédos osztaghoz, s annak parancsnokától (akivel természetesen tegeződik) *kölcsönkér* néhány zsidó felekezetű frontharcost. Gondoljunk csak bele ennek a jelenetnek a pikantériájába – itt és ekkor nyoma sincs az antiszemitizmusnak! Pedig éppen azokban a napokban követ el merényletet Dr. Adler Frigyes, egy zsidó ember [osztrák szociáldemokrata politikus] Stürgkh gróf, osztrák miniszterelnök ellen! Engel ekként kommentálja ezt az eseményt: „[...] hallottam a Stürgkh gróf elleni halálos végű merényletről, mely mélyen elszomorító esetet az entente-sajtó [nem ok nélkül] fogja kihasználni az itteni elégedetlenség jellemzésére. Az antiszemita sajtó pedig bizonyára nem fogja elmulasztani, hogy egyet üssön a zsidókon, lévén az exaltált merénylő, Dr. Adler Frigyes történetesen zsidó.” (142–143. o.)

1916. november 21. meghal Ferenc József osztrák császár és magyar király.

Utódja, IV. Károly kezdetben hadi sikereket ér el, így mindenki a háború végét reméli. De az sajnos nem következik be. A Bakótetőn, ahol egy új utat ellenőriz, Engel Róbert a következőket gondolja: „Erre a ‚Tető’-re kellene felhozatni és szabadban hálátlni a háborús uszítókat, és ha már kellően megszenvedtek, akkor a ‚Bakó’ kezére adni őket!” (150. o.) S hozzáteszi: „Bár meggyőződésem szerint az összes ellenséges országok is torkig vannak már a háborúval, én nem tudok a mostani békében hinni, csupán az átkozott brit államférfiak miatt! Forró szívvel imádkoztam érte, hogy csalódjam véleményemben és a százmilliók leghőbb kívánata testet öltjön. Jöjj el BÉKE!!! GLORIA in excelsis Deo! Et in terra pax hominibus!” (154. o.) Engel ezt a reményét nyilván csak magánnaplójában merte leírni, és nem küldte el a *Pécsi Napló* szerkesztőségének, ahol időnként újságcikkben számolt be az átélt fronteseményekről.

„Német önteltség” (156. o.), „tolakodó német pionírok” (160. o.) – írta és ítélt naplójában. „A parádéhoz ért a magyar, bárcsak dolgozni így tudna!” (161. o.) – állapította meg. A béke még messze, folytatódik tehát a harci élet, amelynek Engel Róbert számára egyik nehéz pillanata, amikor negyedik szabadságkérelmét is elutasítják, kilenc hónappal előző évi (áprilisi) szabadsága után. De 1917. február 15-én végre szerencséje van. „Miután reggel megindítottam az új istállóépítkezést, Putnára szánkóztam; a hadosztályhoz útban találok a hídon Excellenz v. Ruizszal [császári és királyi tábornokkal], ki kérdezett, mi járatban vagyok? Kérésemet meghallgatva, br. Mirbach vezérkari főnökhöz utalt, ki rövidesen kiadta számomra a 4 hetes szabadságlevelet. Engedd, oh, mennyei Jóság, hogy ezt kiélvezve megpihenjek!” (166. o.)

Engel ugyanezen a napon értesül, hogy főhadnagyi rangra terjesztették fel, két nappal később pedig hivatalosan is megtudja, hogy főhadnaggyá léptették elő. Ezután azt kéri, mentesítsék a frontszolgálat alól, hogy idősebb édesapja helyett ő vezethesse tovább a család vállalkozásait.

Némi bonyodalom után (ugyanis az olasz frontra akarják kiküldeni), végre március 3-án kézhez vehette a felmentési parancsot. Megérdemelte. Nem élt vissza osztályhelyzetével, nem keresett protekciót; megtette kötelességét: két évig szolgálta hazáját a front első vonalában.

Dr. Jánosi Engel Róbert ügyvéd, gyártulajdonos és földbirtokos viszonylag fiatalon, 1943. július 30-án hunyt el. Korai halálának egyik oka nyilvánvalóan az volt, hogy a családot akkor már megfosztották több nemzedék kemény munkáját is szimbolizáló, teljes vagyontól.

A pécsi belvárosi plébániatemplom kriptájában helyezték örök nyugalomra az 1916 márciusában *Signum Laudis*-szal kitüntetett utász főhadnagyt.

Még élt, amikor Imrédy Béla kormánya (1938–1939) elfogadta az első zsidótörvényt, de a magyar zsidók teljes jogfosztását és embertelen üldöztetését már nem kellett elviselnie.

Nézem a velem szemben ülő férfit. Azt mondja, elmúlt hetven, de alig hihető. A külseje fiatalos, szikár, a haja is inkább szőke, nem ősz. De a kék szeme szomorúság. Látom benne azt a kislfiút, aki egykor ő volt, akiről beszélni szeretném.

A kérdésére, hogy miért szeretném, ha elmondaná a történetét, nem tudok érvényes választ adni. Hogy megismerjem az emberek azt a kort, meg neki is könnyebb, ha kibeszéli magából, amit senki sem tud rajta kívül, mondogatom nem túl meggyőzően. Meg jobb, ha magunk vesszük ki a csontvázakat a szekrényből, mintha kiborulnának... Aztán a fiai sem tudnak semmit az apjuk múltjáról.

Talán az utóbbi érvem miatt döntött úgy, hogy elmeséli. Egyszerűbb lesz a fiúknak, meg a feleségének megmutatni az írást, mint elmondani. És ez is egy módja a múlt feldolgozásának, ami hatvan éve nyomasztja.

– Több, mint hatvan éve, hogy kifordult az életem a megszokott kerékvágásból. Tizenkét éves voltam akkoriban, már elég eszes ahhoz, hogy emlékezsek mindenre – kezdett el mesélni. – November volt akkor is, szürke, ködös, nyirkos november. Anyám úgy fektetett le aludni, hogy elmondta, mire készül a család.

– Kisfiam, holnap reggel elmegyünk innen. Nem vihetünk el sok mindent, csak ami néhány kis csomagba befér – mondta.

Azt gondoltam, mi is külföldre készülünk, mint olyan sokan abban az időben. Muszáj volt elmondania, hiszen részese voltam mindannak, ami történni fog velünk. És fontos volt, hogy a lényegről tudjak. Nem értettem, miért kell elmennünk. Itt vannak a barátaink, a rokonok, az iskolám, minden!

Anyám beavatott a titokba. Ha most nem sikerül elmenekülnünk, apámat bebörtönzik, de lehet, hogy fel is akasztják. Megdermedtem. Az én szép, erős, vidám apámat? De miért?

– Apád is ott volt, amikor a pártházról leverték a csillagot – suttozta anyám. Ha valakitől megtudják, nekünk végünk! Magyarországon maradunk, ne félj! Apád nem tudná elviselni, hogy ne itt legyen a hazánk, idegen nyelven beszéljünk!

Összepakoltam a kis hátizsákomba a ceruzáimat, könyveimet, néhány apró kis játékot. Nem volt sok holmim. Anyám két bőröndbe rakta a ruháinkat, már amit el tudtunk vinni. Átvittük a szomszédba, mert a Jani bácsi a szekerekkel visz majd bennünket egy távolabbi városba. A mi kis városkánkban nem szállhattunk fel a vonatra, akkor tudják, hová vettünk jegyet. Nem sokat aludtam akkor éjjel, reszkettem a kisdunna alatt. A félelem az ismeretlentől, a bizonytalanság érzése befészkelődött a tudatomba.

Pedig a neheze csak ezután következett. Reggel elmentünk a temetőbe a nagyiek sírjához, mintha csak a mindenszenteki hervadt virágokat szeretnénk összeszedgetni. Ott ültünk fel a Jani bácsi kocsijára, hogy senki se lássa. Apám ült a bakon, mi meg anyámmal a saroglyában. Átölelte a vállam, és elmondta, amit még okvetlen tudnom kellett.

– Kisfiam, elég nagy vagy már, hogy tudjál mindent. Ha a vonaton kérdeznek, pestiek vagyunk, csak a vidéki rokonoknál voltunk az ostrom alatt. Ha meg elhagyjuk Pestet, azt kell mondanod, hogy kilőtték a lakásunkat, és most Szabolcsba

megyünk a rokonokhoz. És jegyezd meg, a neved mostantól Kovács Árpád. Árpika, érted? A régit felejtse el, nem használhatjuk többé azt a nevet. Édesapád neve is Kovács Árpád, az én lánykori nevem Varjú Ilona. Ilyen nagyfiúnak már tudnia kell a szülei nevét.

Megdermedtem. Engem eddig arra tanítottak, hogy mindig az igazat mondjam, mert előbb utoléri a hazug embert, mint a sánta kutyát. És éppen azok biztatnak erre, akik ezt megkövetelték tőlem. De azt is felfogtam, hogy apám élete a tét. Attól kezdve mindig kicsit sánta kutyának éreztem magam, akit mindjárt utolérnek.

A vonaton óriási tömeg zsúfolódott össze, még a tetőn is utaztak. Egy helyet találtunk csak, felváltva ültem hol apám, hol anyám ölében. Az úton már Árpikának szólítottak, hogy szokjam. Az új nevem hallatán mindig összereztem, és valaki megszólalt bennem: nem az én nevem!

Pesten majdnem elkeveredtünk egymástól a pályaudvaron. Vidékiek hada áradt fel a fővárosba, kosarakban élelmiszert vittek, cserélték el ruhára, cipőre, ami ott nem volt. Anyám csendesen megszólalt:

– Megint minden olyan, mint háború után...

Egy hétig tartott, míg valahogy elvergődtünk egy szabolcsi kis faluba, új életet kezdeni. Mentünk vonaton, teherautón, szekéren. Aludtunk ismeretleneknél, akik egy pár fülbevalóért, vékonyka aranyláncért adtak szállást meg némi ételmezt is.

Nem tudom, miért pont azt a kis falut választották apámék, nem beszéltek róla. Biztosan azt gondolták, a szovjet határ felé menve majd nem néznek minket disszidenseknek. Nem is igazoltattak bennünket végig, hiszen mindenki, aki menni készült, nyugat felé vette az irányt. Azt tudtam, hogy apám egyetlen okmánya egy születési anyakönyvi kivonat volt, Kovács Árpád névre. Hát ezért lett ez a nevünk. Azt kellett mondani, hogy a lakásunk találatot kapott az ostrom alatt, és csak ezt sikerült a romok között megtalálni. A papírt egy kicsit össze is kormozták, hogy igazának tűnjön a mesénk. Az okmányainkat is így állították ki később, a helyi tanács titkár nem firtatta a valóságát. Szerencsénk volt. Apám bajuszt növesztett, mert az anyakönyvi kivonat szerint korábbra esett a születési éve. Furcsa volt vele. Mire önkéntes száműzetésünk végcéljához értünk, az én gesztenyebarna hajú anyámnak ujjnyi, fehér csík éktelenkedett a hajában...

Egy öreg néninél laktunk, akinek senkije sem volt. A falubeliek eleinte távolságtartóak voltak, mi lettünk „a pestiek”. Nem járt onnan senki Pesten, bármit mondtunk, hihető volt. De nem nagyon mondtunk semmit. Én különösen hallgatag lettem, félszeg, vékonydongájú kis legényke. Néha próbáltam „pestiesen” beszélni, de mindegy volt, itt más tájszólás járta, nem olyan, mint a Dunántúlon, nem tudtak különbséget tenni. Nem barátkoztam senkivel, mentem az összevont iskolába, tanultam rendesen. Sokszor, mikor Kovács Árpit szólították felelni, csak ültem a helyemen. Aztán összereztem, és kimentem a táblához.

Anyám varrogatott az asszonyoknak, ügyes keze volt mindig. Apám, ezeremester lévén minden munkát elvállalt, hogy élni tudjunk. Lassanként befogadtak bennünket. Megszerettem a házinénit, sokszor mesélgetett nekem, mintha az uno-

kája lennék. Anyám gondozta, mikor ágynak esett, ránk is hagyta a kis házát. Csak apám arcát láttam furcsának, mikor anyámat úgy szólította: Ilonkám. Ilyenkor sohasem nézett a szemébe. A közös titok össze is kovácsolt bennünket, de ugyanakkor közénk is feszült. Sohasem tudtam már az a vidám kis fiúcska lenni, mint azelőtt. Megszoktam, hogy hallgatok, nincs múltam, nem beszélhetek a régi dolgokról senkinek. Otthon sem került szóba többé semmi a volt életünkből.

Az általános iskola után ipari tanulónak álltam, géplakatos lett belőlem. Hamarosan, alig tizennyolc évesen behívtak katonának. Félttem, nehogy a régi városunkba helyezzenek, azt nehezen tudtam volna feldolgozni. Szerencsém volt, a Jugoszláv határhoz kerültem, határőrnek. Ott ismertem meg a leendő feleségemet is. Ő máig is úgy tudja, szabolcsi gyerek vagyok... Még neki sem mertem bevallani a családi titkot, annyira részemmé vált a hallgatás. A szüleim ott öregedtek meg a kis faluban, ott is vannak eltemetve. Néha meglátogattuk őket, de elég messzire találtunk magunknak otthont. Két fiunk született, felnőtt fejjel leérettségiztem, majd elvégeztem az egyetemet is. A családom megszokta, hogy nem vagyok az a mesélős fajta, nem sokat emlegettem a gyerekkoromat.

A rendszerváltás után sem álltam ki nagy mellénnyel, hogy elmeséljem a megpróbáltatásainkat. Pedig ami egykor szegény volt, egyszeriben erénnyé vált. De bennem még mindig ott volt a félsz, amit a gyerekkori menekülés okozott. Nem szalagáltam papírokért, hogy visszavegyem a régi nevünket, adatainkat.

Sok év eltelt azóta, hat évtized. Ma is Kovács Árpád a nevem, anyám neve Varjú Ilona. Ha bemutatkozom valakinek, ott belül az a kisfiú még mindig leszegi a fejét, és magában mondogatja, de már csak halkán: nem az én nevem, nem az én nevem!

Nem kérdeztem meg az igazi nevét, sem a városét, ahol egykor éltek. Ez már maradjon az ő titka.

Gáspár András: Kisváros II.

Tanárnőm hangja egy több mint negyvenéves, 1975-ben felvett magnószalagom most digitalizált változatáról szólalt meg újra...

„Nagyon nehezen fogok hozzá ehhez a szívtől szívig ható beszélgetéshez, hiszen az, aki meghalt, olyan magasságban van azokhoz képest, akik még élnek. Főként pedig hozzám képest, aki egész életemben semmit sem csináltam, csak tanítottam. [...]

Szabó Dezső írja egyik cikkében, hogy a nagy emberek halála után úgy lennek meg jó barátai, mint ahogy a sírját felveri a gaz. Ez a mondás tartott engem vissza attól, hogy bármit írjak vagy mondjak Radnóti Miklósról. Kétszer tettem csak kivételt: egyszer akkor, amikor a nevét viselő önképzőkört Kaposváron a Munkácsy Gimnáziumban megalapítottam, másodszor pedig most, amikor két nagyon szívemhez nőtt tanítványom [Barabás Ferenc Kaposváron született, betűszedő–tipográfus, könyvkiadó] kért engem arra, mondjak el egyet s mászt arról, amit róla, de főleg amit tőle tudok. Ez a közlés tehát semmiképpen nem viselheti magán sem a hivatalosság jellegét, sem pedig a halhatatlanságét. Egy 1933–36 között végző filozopter vallomása ez valakiről, akit 1936–37 nyarán látott utoljára, s akivel három esztendőtt együtt töltött a szegedi egyetem magyar–francia szakos hallgatói között.

Először talán a külsejéről beszéljünk, mert Miklós azok közé a ritka emberek közé tartozott, akiknél a külső tolmácsa volt a belsőnek. Az ő arca és az ő egész fizikális lénye valóban nem véletlenség volt, hanem mindannak, ami benne nagy volt, kivételes, egyetemes és emberi hordozója. Emlékezetem szerint körülbelül olyan magas volt, mint én, tehát 170–172 cm. Ennek ellenére sokkal nagyobbnak látszott, mert végtelen egyenes, fegyelmezett tartása volt, kifejező gesztusai ritkán kísérték beszédét, járása pedig olyan volt, amilyennek az ember valóban a szilfidek vagy a görög atléták járását képzele. Szárnyaló, hangtalan, ugyanakkor csupa ritmus, és nagy szerénysége mellett is olyan, akin egy járókelő szeme is megakadhatott volna.

Jelenleg forgalomban lévő fényképei egész fizikális voltát hamisan adják vissza. Nem látszik hajának rőt robogása. Nem volt vörös, de a csurgó arany színeit viselték igen-igen göndör fürtjei. Készakarva használom ezt a biedermeier ízű szót, hogy hajfürtök, de a Miklós hajáról valóban nehéz lenne másképpen beszélni. Az Ószövetség egyik passzusában a fiatal Dávid hajáról írnak így, és nekem már akkor, amikor még nem tudtam, hogy költővel állok szemben, a fiatal Dávid lobogását idézte ez a haj. A homloka erősen kopaszodó jelleget mutatott, pedig nem volt kopaszodó, csak V alakban nőtt a haja, és ez a V az arc felső szakaszán valami átszellemült vonást kölcsönzött az egész arcnak.

A szeme olyan színű volt, mint a tenger. Ha egy kicsit borultabb volt az idő vagy szobavilágításban zöld, ha pedig derült volt az idő, akkor kék. Mindenesetre Ortutay Gyulának az a megállapítása, hogy »a Miklós zöld szeme villanása kísérté egyetemi éveinket«, egészen igaz. Fejtartásában volt valami nagyon büszke, nagyon előkelő, itt az előkelő szót a görög arisztosz értelmében használom, hogy a lelki elő-

kelőseget tükrözze, és egész fejtartásával, mozgásával kivált a pigra massából, a sötét tömegeből. Az orrvágása olyan volt, mint a nagyon szép sémi orrok, illetőleg a kései görög szobrokon is találunk ilyeneket. A szája pedig hallatlanul mozgékony. Bár kevés beszédű volt, és roppant csendes artikulációjú, szájának egy-egy leheletszerű mozgásával többet mondott, mint más kötetekkel...

A keze áll előttem legelevenebben. Ez a kéz is olyan volt, mint a szája, mert kevésszer mozdult, de ha mozdult, többet mondott, mint másnak az írása vagy az elbeszélése...

Amit magáról az emberről és a költőről szeretnék mondani, ott ismét kénytelen vagyok egy idézettel tarkítani ezt a beszélgetést. A görög mitológiában nagyon megszokott dolog, hogy pásztorok vagy pásztorlányok vagy vándorok találkoznak személyekkel, jelentéktelen szavakat váltanak velük, és amikor eltűnnek ezek az alakok a szemük elől, akkor mégis egyszerre világosság gyúl az agyukban, és azt mondják, »Numen adest« [Isten volt közöttük]. Így emlékszem rá én is. Isten volt közöttünk, akik talán még arra sem voltunk méltóak, hogy igazi emberek között legyünk.

Hazudnék, főleg pedig túloznék, ha azt mondanám, hogy közeli kapcsolat volt közöttünk. Kettőnk kapcsolatát leginkább így lehetne jellemezni: arra méltatott engem, hogy szakmai és nem szakmai dolgokat itt-ott megbeszéljen velem, vagy itt-ott elejtsen előttem egy megjegyzést, amelyet akkori vakságomban még fel sem fogtam. Csak most látom, Isten járt közöttünk, meghurcolt, Golgotát megjárt, keresztre feszített Isten, akinek a szavait nem gyűjtöttük olyan áhítattal, az arcát nem fényképeztük annyiszor, mint ahogy kellett volna.

Amikor 1931-ben az egyetemre mentem, ő – már egy fél éve az egyetem hallgatója volt, úgynevezett keresztféléves. Az első félév azzal telt el, hogy udvarlókat gyűjtöttünk magunknak, tánc- és evezőpartnereket. Természetesen jártunk előadásokra is, igen sok időt töltöttünk könyvtárakban, de valahogy emberi kíváncsiságunk még kezdetleges volt [...] Miklóst először akkor láttam, amikor a Sík-szemináriumban Kratofil Dezső – akit ma Baróti Dezső néven tartunk számon honunk nagyjai között – tartott előadást, és csüggtünk a beszédén, mert a kis elsőévesek szemében megdöbbenő dolgokat mondott megdöbbenően intelligensen. S akkor egy pillanatra Sík Sándor arcára esett a tekintetem, neki a szemöldöke volt olyan, mint a Radnóti keze és a szája. Egyet mozdult ez a szemöldök, és akkor én rögtön éreztem, hogy ez a Himalája csúcsáról tartott előadás talán nem is olyan nagyszerű, mint amilyennek mi az első pillanatra hallgattuk. S abban a pillanatban, amikor a Sík Sándor szemöldöke megrebbent, megrebbent a Radnóti Miklós szája is, aki szemben ült velem. Akkor vettem őt észre. S ránéztem, ő visszanézett, és akkor már nemcsak a szája rebbent meg, hanem a szemében jelent meg valami olyan hallatlanul komikus, nem is kritika, talán reflexió, hogy azt mondtam magamban, ezt a fiút én megszólítom, ahogy a szemináriumból kimegyünk. Elhangzott a szokványos szemináriumi vita, Kratofil Dezsőket hát innen-onnan szentté avatták mindaddig, amíg Sík Sándor egyikét, kilenc hibát ebben az előadásban fel nem fedezett, s akkor a Miklós arca, most már nemcsak a szája, hanem a keze is megmozdult, sőt a szemében is kigyúlt még

egy erősebb fény, mikor felálltunk az asztaltól, véletlenül egymás mellé kerültünk az ajtó mellett. Rám nézett, és azt mondta:

– Kedves Kisasszony! [...] – Mikor van a névnapja?

Azt mondtam:

– November 25-én, már elmúlt.

– Elég kár – mondta ő –, mert nagyon szívesen megleptem volna egy fekete bársony álarccal, amelyen állig érő csipke lóg.

Mondom:

– Nem szeretem az álarcosbálokat.

– Nem is úgy gondoltam, hogy álarcosbálon hordja. De mindig, amikor gondolkodik, mert kétségbeejtően látszanak a gondolatai, és ez mindenkinek kényelmetlen lehet, elsősorban magának...

Azután kimentünk a folyosóra, azt kérdezte tőlem Miklós, hányadéves vagyok. Mondtam, hogy az első év második félévét taposom, elég jó sikerrel, magyar–francia szakon. S akkor kérdezgetni kezdett, milyen tanárokat hallgatok... Én elmondtam, hogy magyar irodalomból a Sík Sándor előadásait hallgatom, finnugor nyelvészetből a Mészöly Gedeonét, lélektanból a Várkonyi Hildebrandét és filozófiából a Bartókét. Franciából nem volt választásunk, mert francia professzor csak egy volt, Zolnai Béla.

– Na, és hol akar dolgozni? – kérdezte Miklós.

Én elég ostobán ránéztem, mondom, eleget dolgozom én, minden előadásra eljárók, jegyzetelek, olvasok rengeteget, komolyan foglalkozom két élő és egy holt nyelvvel.

– Jajjajj, nem úgy gondoltam – mondta ő. – Miből akar disszertálni, doktorálni?

A doktorátus az én időmben nemcsak nagy energia, türelem és tehetség kérdése volt, hanem súlyos anyagi felelősséggel is járt. Abban az időben 600 pengő olyan pénz volt, amelynek mai ellenértékét talán meg sem tudom mondani. Nekem talán a család összes zsebeit kiforgatva meglett volna a 600 pengőm, de úgy gondoltam magamban, hogy ezt inkább stafírungra vagy külföldi utazásokra fordítom. S azt feleltem: nem akarok én doktor lenni, közönséges tanár akarok lenni.

– Na jó, jó – mondta ő. – De hát mégis, mi érdeklí?

Mondtam, hogy a magyar humanizmus és a magyar reneszánsz, az a kevés, amit én eddig hallottam a világból, ezt tette előttem legérdekesebbé, viszont nem kutattam még semmi különöset, megvárom, amíg eljön a szakdolgozatom ideje. S mikor azt kérdeztem tőle:

– Hogy is hívják magát? Azt felelte: Glatter Miklós.

Mint affajta cserfes csitri, mondom neki: német?

– Miért kérdi?

– Azért, mert Glatter azt jelenti németül: vasaló vagy simító. Azt mondja:

– Német éppen nem vagyok, annál rosszabb.

És azzal elhagyott engem a folyosón. Annyira mély benyomást tett rám részben fanyar humora, részben kedves érdeklődése, hogy rögtön megkérdeztem Or-

tutayt – a továbbiakban csak Tutust –, ki ez. Ő akkor tőle egészen szokatlan rajongással azt mondta: Ez ma Szegeden a bölcsészkar esze.

– Glatter, mondom, hová való? Felvidéki, most jött Brünnből. Német? – kérdeztem újból.

– Nem, zsidó.

S akkor bennem valami olyan rettenetes megrendülés támadt, mintha előre láttam volna a sorsát, egy pillanatra átfutott a hátamon a hideg. Zsidó ma, 1932-ben. Itt, Szegeden.

Sosem voltam antiszemita. Büszkén emlékszem életem minden korszakára, mindig voltak zsidó barátaim. Talán így nevezhetném őket, az Áron törzséből származók. A zsidóságnak az a rétege, akiket elsősorban mindenekfelett, minden túl és minden innen a szellemi értékek, az igazi értékek érdekeltek...

Amikor másodszor találkoztam vele, akkor éreztem meg először, hogy 1932 Magyarországon nem lehet nem politizálni, legalábbis nem lehet állást nem foglalni. Divat volt nálunk az úgynevezett zsidóverés. Ez azt jelentette, hogy a turulistikák, a Turul nevű egyetemi szervezet tagjai felvonultak, és minden egyetemi kart végigjárván, azt a néhány zsidót, akit a numerus clausus odaengedett, megpofozták, fellökték, megbokszolták, s aztán csodálatos indulókat énekelve elmentek. Ezeknek a zsidóveréseknek mi semmi jelentőséget nem tulajdonítottunk... 1932 tavaszán azonban ez a zsidóverés valahogy szervezettebb és csúnyább volt, mint eddig. Az is lehet, hogy csak a mi szemünk nyílt jobban ki. És amikor a bölcsészkar előtt hallottuk az ütemes lábdobogást, a tömeg morajlását, akkor mindenki rohant, hogy a zsidó kollegákat valahova elbújtassa. Nekem akkor volt már egy szemináriumi szobám, Mészöly professzor díjtalan gyakornoka voltam, és ebbe a szobába zártam be kulcsra néhány zsidó kollegámat, Bach Verát, Bach Vilmost, Kertész Évát, és éppen Radnóti keresésére indultam, amikor azt mondta valaki, hogy Radnóti már a Sík szemináriumában van.

Éppen befordultak a folyosón, amikor rémülten látom, hogy Miklós a folyosó közepén hátratett kézzel áll és néz. Azt se tudtam, élő vagyok-e vagy holt, mert úgy éreztem, ha ezt az embert valaki most megüti, akkor én is visszaütöm az illetőt, és akkor nem zsidóverés lesz ebből, hanem valami egészen más. És ez a hörgő, őrzőgő tömeg elment mellette anélkül, hogy valaki is ujjat emelt volna rá. Én a másik falnak támaszkodva, szemben álltam vele, és csak azt sajnálom, hogy akkor nem volt nálam filmfelvevő gép. Évekkel később Párizsban láttam egy tigrisidomítót, aki a megvadult tigriseket a szemével szorította vissza a ketrecükbe. Ez jutott eszembe, és ennek a szemnek olyan volt a tekintete, amely, azt hiszem, a villámokat is lenyűgözte volna, és bennem akkor tudatosodott először az, hogy az erkölcsi erő és az erkölcsi nagyság még egy ordító hordával szemben is fékezőleg hat. Mikor aztán – mint valami szennyes áradat – lementek a lépcsőn, odamentem Miklóshoz és megfogtam a csuklóját, és csak akkor éreztem, hogy reszket ez az egész vékony ember, és csak annyit mondott nekem:

– Hallottam, hogy keresett, de a szemükbe akartam nézni.

Azt hiszem, ez az epizód 1932 tavaszán jelentette közelebbi kapcsolatunk kezdetét. Egyszer elmaradt egy Sík-óra, és mi ott maradtunk beszélgetni a szemináriumban, lassanként mindenki elszivárgott körülöttünk, csak ketten voltunk, s akkor azt kérdeztem tőle, hogy érzi magát Magyarországon. Hiszen hallottam, hogy Brünnben már polgári demokratikus formában élnek az emberek, és sok mindennek elvették már az élet. S akkor Miklós azt felelte nekem:

– Brünnben terített asztalom volt a nagybátyáméknál, külön szobám. És anyni öltönyt csináltatott nekem a nagybátyám, amennyit akartam. Nem szerettem azonban sem a pályámat, sem azt a nyelvi és kulturális miliőt, ami ott engem körülvett. Ide akartam jönni. Magyarának tartom magam, és úgy érzem, kötelességem itt maradni, itt tanulni, és majd itt tanítani is.

Ezek a szavak ma egy kicsit programbeszédnek hallatszanak, sajnos nem tudom visszaadni sem a hangot, sem azt a légkört, amelyben elhangzottak. Jóval később, 1956-ban éreztem hasonlót, amikor valaki egy rettenetes délután elszavalta a *Szózat*nak az első két versszakát. És később a *Nem tudhatom* versből is ez csendült ki. E lángokban álló kis ország. Ehhez jött ki, ehhez ragaszkodott, és itt is halt meg. Akárcsak a nagy heroikus mítoszok hősei. Mindezt egyszerűen, csendesen, szinte szürkén.

Ugyanezen a nap délutánján kérdezősködtem családi körülményeiről, akkor dúlt egy nagy-nagy szerelem berkeinkben, amiről ő is tudott, mert szinte mindenki tudott róla, tekintve, hogy Mindszenty Géza reggeltől késő estig a nyomomban volt, s akkor azt kérdeztem tőle, hogy magának kivel van flörtje. Így hívtuk mi azt körülbelül, amit ti ma így mondotok, hogy kivel fut vagy kit fűz, csak valahogy poétikusabban. S akkor Miklós elmosolyodott, és azt mondta:

– Ott maradt egy, és találtam egyet itt. Az ott maradt egy Tini volt. Az a Szlovákiában élő textilmunkás-leány, aki számára az első szerelmi élményt jelentette, akit pedig itt talált, későbbi felesége, Fanni. S akkor igen-igen szerény mosolygással előhúzott a tárcájából két képet, az egyik Tinit ábrázolta egy patakparton, alkalmasint ez a patakpart volt a tanúja annak a versének is, amelyből később a *Fürdik a szeretőm* született. A másikon pedig Fanni szemé nézett a világba, szintén egy olyan tekintet, amit arról a rossz amatőr fényképről sem tudok elfelejteni. S amikor azt kérdeztem tőle:

– Mért nem ment Pestre egyetemre? Hiszen Fanni pesti, és Pest mégsem Szeged. Akkor azt felelte:

– Úgy érzem, itt akármilyen irányú tudományos munkát jobban folytathatok, mint Pesten, s az a pár garas, ami enyém, itt talán több, mint Pesten.

Később azután – ez már körülbelül 1933 tavasza, amiről beszélek – volt Szegeden egy nagy lelki gyakorlat egyetemi hallgatók számára. Mit jelentett ez? A város legkiválóbb szónokai, legképzettebb katolikus papjai és szerzetesei tartottak nekünk egy héten keresztül esténként és reggelenként egy-egy előadást. Az egyik szónok páter Cserjés Sándor jezsuita volt, a másik pedig a mi szeretett tanárunk, Sík Sándor. S legnagyobb csodálkozásomra nem csak a Sík Sándor reggeli elmélkedéseim láttam

Miklóst, ami természetes volt, hiszen Sík Sándor egyházi beszédei is irodalmi remekművek voltak, úgy jártunk hallgatni, mint ahogy a korabeliek Pázmány Pétert, irodalmi élményt keresve. Az azonban, hogy délutánoként a jezsuita kápolnában is megjelent, érthetetlen volt számomra.

Egy ilyen esti elmélkedés után hozzám csatlakozott, és azt kérdezte:

– Tetszett? S én egy kérdéssel feleltem.

– Magának hogy tetszett? Hiszen ez nem irodalom, ez nem szónoklás, ez hit-, vallás- és erkölcsstan.

S akkor felejthetetlen mosolygásával oldalról rám nézett, és azt mondta:

– Maga azt hiszi, hogy mi még mindig a Talmud fogat fogért, szemet szemért álláspontján állunk?

S azt feleltem:

– Úgy tudom, Miklós, maga zsidó.

– Igen, zsidó vagyok, sem büszke nem vagyok rá, se nem szégyellem.

Ha ma élnénk, akkor hozzátette volna azt is: Ez van. Az „ez van” helyett azonban csak egy kézmozdulat következett.

Az én szobatársnőm, Feldmann Magda szintén zsidó lány volt, és sokat mesélt a MIEFHÖE (Magyar Izraelita Egyetemi és Főiskolai Hallgatók Országos Egyesülete) délutánjairól, táncestélyeiről, vallásos összejöveteleiről. S akkor egyszer megkérdeztem tőle:

– Láttad te ott Glattert? És Magda egy nagyot nevetett:

– Glatter! Glatter nem zsidó, Glatternek legfeljebb az orra horgas és körül van metélve, neki a zsidókhoz semmi köze.

Hát ennyivel is okosabb lettem, s amikor azt felelte Miklós, hogy sem büszke nem vagyok rá, se nem szégyellem, és ezt a bizonyos „ez van” kézmozdulatot tette, akkor számomra egyszeriben világossá vált, hogy ennek az embernek a hovatartozása nem olyan egyszerű dolog, mint ahogy ezt mi gondoljuk. Mélységesen magyarnak tartja magát, ezért áldozatokat hozott már, és nyilvánvaló politikai éleslátásával a többi áldozatot is látta. Hitben elszakadt tőlük. Tehát valami törés van itt. Viszont minden szavából látszott az, hogy nem materialista, még csak nem is deista, hanem istenkereső és hovatartozást kereső lélek. Alig vártam az alkalmat, hogy ezekről a dolgokról szót ejthessek vele, és ez az alkalom nem késett. Amikor a lelki gyakorlat befejeződött, azon a vasárnap délelőttön én bementem a Szicsik-szemináriumba, és ott találtam Miklóst, amint az Őszövetséget olvasta. És azt kérdeztem tőle:

– Ihletet keres?

Ismét rám nézett azzal a csodálatos tekintettel, és azt mondta:

– Azt is. Hiszen az én fajtám adta a legtöbb, igen nagy költőt a világnak ebben a könyvben.

S akkor én egy Babits-sorral feleltem neki. Még akkor a *Jónás könyve* nem készült el, de valamelyik Babits-költeményben [*Levél Tomiból* – A szerk. megj.] szerepelt ez a sor: „Ó! Desolatio! Nekem e föld halni jó, ...” És azt mondtam neki:

– Csak nem prófétálásra szánta magát? Azt mondta, nem. „Ó! Desolatio! Nekem e föld halni jó, ...” De nem tehetek egyebet, mert én szeretem a próféta-ságot.

Akkor azután leültünk, és a beszélgetés lényege – amely akkor elhangzott közöttünk – az volt, hogy Miklós kacérkodik a kikeresztelkedés gondolatával. 1933 tavaszán vagyunk. Hitler már kancellár, Hindenburg már hatalom nélküli, és Magyarországon készítik elő az első zsidótörvényt. [Magyarországon ekkor még nem volt szó a zsidótörvény előkészítéséről; azt 1938 februárjában kezdték kidolgozni – A főszerk. megjegyzése.] Azt mondtam neki: senkinek a lelki világába nem láthatunk, jobb is, ha nem látunk, és bele se szólhatunk. De gondolja meg, mire vállalkozik! Ismertem néhány konvertitát már abban az időben, akik nem szüntek meg zsidók lenni, és nem nőttek bele a keresztény talajba. És ez a kétféleség, ez a gyökértelenség, ha úgy tetszik, ez a kettéhasadt lélek minden volt, csak nem olyan állapot, amit én Miklósnak kívántam volna. [Radnóti végül csak 1943 májusában katolizált. – A szerk.] Mire ő azt felelte:

– Téved, ha azt hiszi, hogy én a maga fajtájából szabadulva egy más fajtába akarom átültetni magam, itt arról van szó, hogy az Ószövetség Jehovája nem lehet az én Istenem. S akkor azt mondtam neki:

– Miklós, ezt soha senki nem fogja magának elhinni. Mindenki csak azt fogja látni, hogy 1933-ban vagy 1934-ben vagy 30 x-ben a zsidó Radnóti kikeresztelkedett azért, hogy bizonyos helyzetek ódiúmát elhárítsa magáról.

Ugyancsak 1933-ban egyik Sík-kollokvium alkalmával, mikor beírta a jegyet a professzor, azt kérdezte tőlem:

– Mondja, Andaházi kisasszony, van magának valami kapcsolata Glatterrel? S azt mondtam, hogy igen, néha szoktam vele beszélgetni.

– Miről beszélgetnek?

Én éreztem, hogy Miklós Síknak említést tehetett ezekről a beszélgetésekről, tehát azt feleltem, hogy a szép időn kívül sok mindenről. Többek közt az Új- és Ószövetség, a jehovai és krisztusi vallás arculatáról. S akkor Sík rögtön szavamba vágva azt kérdezte, hogy maga mit mondott neki. Azt mondtam, hogy ha kikeresztelkednék, senki sem moshatná le róla azt a vádat, hogy alkalmas pillanatban fordította meg a köpönyegét.

Síknak majdnem könnyes lett a szeme, és azt mondta, köszönöm. Ezt mondtam neki én is, de ha ezt egy kortárs keresztény mondja – hiszen tudjátok, hogy Sík is konvertita volt –, ennek nagyobb súlya van, mintha egy nem kortárs konvertita...

Ebben az időben már tisztában voltam a kor politikájával. Elmúlt az első hetek bódultsága, és minden alkalmat megragadtam arra, hogy politikailag műveljem magam. Ekkor döböntem rá, mi az a »Horthy-Magyarországban« élni. Ez a rádöbbenés azonban ne gondoljátok, hogy olyan volt, hogy felfogtam például a munkásnyomort, vagy ismertem a kizsákmányolás tanát vagy elítéltem volna azt a törekvést, hogy az egész Magyarország újra a mienk legyen! Szó sincs róla! Nagyot hazudnék, ha ezt csak sejtetném is. Itt tisztán csak arról van szó, hogy én akkor, 20 éves koromban elhatároztam, hogy apolitikus magatartást fogok tanúsítani. Ma már nem tudnak az emberek görögül, így tehát nem tudják, hogy az 'a' görögben fosztóképző, tehát az apolitikus magatartás az politika nélküli, politikán kívüli, vagy ha úgy tetszik, politikán túli magatartás. Én ebben a kocsmában nem akartam sem az ivóban megállni,

sem asztalhoz leülni, mert amit első éves koromtól 1933-ig tapasztaltam, az elég volt ahhoz, hogy elriasszon engem mindentől, és a tudatos távolmaradás álláspontjára kényszerítsen. Nem dicsekedni akarok ezzel a gesztussal, azt hiszem, a legtöbb tisztességes ember ezt tette. A nagy lelkek ellenzékbe mentek át, de a középszerű lelkek, amilyen én is voltam, akik azonban tisztességeseknek akarták és tudták magukat, azok az apolitikus álláspontot foglalták el.

Miklós megérezte bennem ezt a folyamatot, ettől az időtől kezdve volt hozzám igazán őszinte, mondotta el nekem Fannival való vívódásait. Ez a szerelem sem volt problémamentes, mint ahogy egyetlenegy nagy emberi érzés sem az. A Miklós anyagi és erkölcsi helyzete sem volt az, hiszen tanári diplomát akarván szerezni neki egy egész csomó tárgyból kollokválni és vizsgázni kellett, amihez egyáltalán nem fűlött a foga...

Kérdezhetnétek, mért papolok annyit mindenféléről, csak Radnótiról, a költőről nem. Pirulva vallom be, nem tudtam, hogy költő... Mikor azonban 1934 februárjában bementem Bartók professzorhoz kollokválni, az asztalán láttam egy arasz magasságú könyvhalmazt, és kollokvium közben az öreg Bartók [György] írta bele a dedikációkat. Hát csak néztem, mi ez, s akkor kihúzott egy kötetet, elem tette, és azt mondta:

– Ez költő, a többi mehet a szemétkosárba. S akkor ránéztem erre a kötetre: Radnóti Miklós. Mi Glatterről tudtunk. Fogalmam sem volt róla, hogy a kettő azonos. És szokott kétbalkezességgel a következő nap megkérdeztem tőle:

– Mondja, Miklós, nem ismer vagy hall maga valami Radnótit, aki verselget? Leírhatatlan pillantás volt ez a bizonyos Radnóti...

Mint az egyszeri ifjúsági regényekben, legszívesebben azt vártam volna, hogy megnyíljon a föld és elsüllyedjek. S akkor Miklós azt mondta:

– Szerencséd, hogy öreganyámnak szólítottál – ahogy azt a vogul népmesékben mondják. – Ha már egy ekkora megbántással illetett engem, akkor segíthetne nekem valamiben.

Azt hittem, Horger-jegyzet kell, mert én voltam a Horger-jegyzetek raktárosa. Pontos és fegyelmezett embernek ismertek, különösen akkor, tehát nekem minden jegyzetem megvolt. És azt kérdeztem:

– A visszaható ígék kellene vagy a gyakorítók?

S Miklós azt mondta:

– Nem, a francia és a latin tudására lenne szükségem.

Miklós volt kint Párizsban egy világkiállítás alkalmával először, ott is azonban az emberek érdekelték jobban, mint a nyelv. Ahogy ő mondta, a négerekkel nagyszerűen megértette magát, de a Sorbonne előadásait már csak fél füllel hallgathatta, a franciákkal pedig jobbadán jelbeszéddel közlekedett. Akkor vette elő La Fontaine meséit és Maller, egy 18. századi filozófus iratait. Ezekről kellett nyersfordítást készítenem, lehetőleg úgy, hogy adott beszédmezőben minden rokon értelmű szót és szóárnyalatot is odairjak. Tudtam, hogy műfordítás készül, tehát ez igen fontos része a munkának. Élvezettel csináltam, annál is inkább, mert a harmadik alkalommal

Miklós már szinte a szemem láttára ültette át az én nyersfordításaimat magyar költői formába. Mikor azután Catullusra és az újlatin költőkre került a sor, akkor már én le sem írtam a nyersszöveget, csak kommentáltam előtte a latint. És szinte pillanatok alatt megszólalt ugyanabban a ritmusban, ugyanazzal a hangulattal, zenével az újlatin fordítás, mint ahogy azt az újlatin költők megírták.

Akkor még nem tudtam, ma már tudom, hogy ezek az órák voltak életem csúcspontjai. Taníthattam én aztán később főiskolán, orosz továbbképző tanfolyamokon, összevetett az élet néhány igazán kiváló tehetségű emberrel, akiknek szintén a magam szerény eszközeivel segítettem. De azoknak a perceknek az emléke végig fog engem kísérni, amíg élek, hiszen az alkotó láz, az alkotó szülés pillanatainak tanúja voltam...

Egyszer megint megkért Miklós, hogy ötre menjek be a szemináriumba, és azt hittem, hogy ó, egek, ismét együtt dolgozhatom vele, amikor kijelentette, hogy adjam oda a visszaható ikeképzőket, de a gyakorítókat is, mert neki ez a jegyzetkész hiányzik. Akkor már szorított minket a dolog, mert közeledett a kollokvium, és azt mondtam neki, hogy a jegyzeteimet odaadni nem tudom, de ha velünk együtt akar tanulni, akkor jöjjön a Mészöly-szemináriumba, és hárman majd bebeflázzuk, bemagoljuk a dolgokat. Így is történt. Egy darabig még csak ültünk, aztán könyököltünk. Aztán kijelentettük, hogy már senki nem bír ülni, és egy plédet leterítettünk a hatalmas hármass ablak alá, és arra feküdtünk le, hasmánt Lippenszky Erzsébet, Radnóti Miklós és én. Ott könyökölve mondtuk, mondtuk, mondtuk, addig, amíg csak a világ el nem sötétedett a szemünk előtt. Egyszer én aztán kinyitottam az ablakot, és visszadültem a plédre. Adott pillanatban Miklós felugrott:

– Én ezt nem bírom tovább! – csatakiáltással. És amikor felugrott, a hatalmas hármass ablakot kiemelte a zsanérjából, az ablak a fejére esett, széttört, a válláig esett a keret, és össze-visszakarcolták a cserepek az arcát. Ő persze nem láthatta saját magát, de mi láttuk. Ő attól ijedt meg, hogy mi milyen sápadtak lettünk, mi attól, hogy ő milyen véres. Még akkor az emberben nem volt az a reflex, hogy fűért, fáért, mentőkért telefonáljon, hanem felugrottam, és egy törölközővel kezdtem az arcát törölgetni. Lippenszky Erzsébet pedig azt mondta:

– Te örült, hátha üvegszilánkok vannak, és benyomod! Így tehát elmentünk a klinikára, a szemészeti klinikára, mert azt mondta, hogy az egyik szemére nem lát tisztán. Ott azonban megnyugtattak, hogy a szemének semmi baja nincs. És Miklós a klinikáról kijöve azt mondta: – Na, lányok, ha én egyszer ezen a Horger-kollokviumon átmegyek és a szakvizsgán is átmegyek, akkor elviszem magukat a Virágba, és annyit ehetnek, amennyit bírnak, és ha rosszul lettek, utána még kettőt, hogy jó szájizük maradjon. Mi nagyot nevtünk ezen, és azt mondtuk, hogy lapos a maga pénztárcája ahhoz, Miklós, hogy minket a Virágba vigyen. Más helyeken 12 fillér volt egy minyon, és a Virágban pedig 36. Hát elképzelhetik, hogy meg kellett fizetnünk a herendi étkezésért, az ezüst evőeszközt és a perzsákat, amiken az ember akkoriban a Virágban járt. Miklós azonban azt mondta:

– Amit mondtam, megmondtam; ha átmentem a vizsgán, hamarabb a kollok-

viumon, megyünk a Virágba. Átment. El is mentünk a Virágba. Lippenszky Erzsí és én meglehetősen órát nézve ültünk ott, mert mindkettőnknek randevúnk volt, és nem akartuk Miklóst azzal megsérteni, hogy lenyeljük a tésztát, ettünk, mentünk, mint a rátóti legátusok. S egyszer csak Miklós felnéz, és azt mondja:

– Azért nézik az órát, mert még enni akarnak, vagy azért nézik, mert már nem bírnak enni, vagy azért nézik, mert ennének még, de várják magukat a legények. Hát azt mondtam, hogy ennénk még, de várnak minket a legények. – Hol? – Itt és itt. – Hánykor? – Ekkor és ekkor. Miklós felállt, elhozta a legényeket, azok is holtra ettek magukat. Persze nem engedték, hogy az egész cehet Miklós fizesse, testvériesen megosztottunk a költségeken, és virágos jókedvvel indultunk haza.

Mi akkor csónakázni szerettünk volna menni, és mondtuk Miklósnak, jöjjön ő is velünk. És akkor Miklós azt mondta:

– Hol élnek maguk? Hogy maguk egy sajtópörből alig kikeveredett zsidó fiúval menjenek el fényes nappal csónakázni?

Hát nyeltünk egyet, mert Erzsí és én még csak elmentünk volna csónakázni, de a fiúknak erősen elkerekedett a szeme az ajánlatra. Másnap aztán azt mondtam Miklósnak, hogy elnézését kérem, hogy ilyen meggondolatlanul ajánlottam, hogy jöjjön velünk csónakázni. S akkor történt valami, amiről azt hiszem, hogy kevesen hiszik el. Miklósnak tele lett könnyel a szeme, s azt mondta, hogy ha mindenki olyan lenne, mint maga és Lippenszky Erzsí, akkor nem lenne zsidótörvény, és nem lennének majd, majd gázkamrák sem. [Valószínűtlennek tűnik, hogy 1933–1934 körül Radnóti ilyesmire utalt, hiszen ekkoriban, de még a későbbi években sem gondolta szinte senki, hogy Magyarországon 1938-tól zsidótörvényeket hoznak, a Német Birodalomban pedig a „zsidókérdés végleges megoldásáról” – azaz az európai zsidóság elpusztításáról – döntenek majd 1942 januárjában, a wannseei konferencián – A főszerk. megjegyzése.]

Nekem nagyon fáj ez az egész dolog, és a gázkamra szó is elment a fülem mellé. Én 1935-ben jártam Párizsban másodszer, és nagyon sokat dolgoztam a Bibliothek Nationalban, elmentem Belgiumban Brugge-be is, és a Bibliothek Nationalban talákoztam valakivel, aki – miután megtudta, hogy magyar vagyok és szegedi – azt kérdezte, hogy Radnótit ismerem-e. Radnóti Glattert. Hát mondom, ismerem, igen. Kiváló ember. Felsőfokban kezdett róla beszélni, s amikor láttam, hogy milyen jól ismeri, akkor meg mertem kérdezni, hogy ön ki. És hol találkozott vele? Akkor derült ki, hogy az École de Paris úgynevezett szabadegyetemén talákoztak. És bár Radnóti nagyon rosszul beszélt franciául, a szavaiból mégis arra következtetett, hogy nagy alkotó elme, és megkért, hogy tolmácsoljam üdvözetét.

Hazakerülve, 1935-ben Miklóst már nem találtam Szegeden, mert ő fordított féléves lévén, már befejezte négyéves tanárképzői tanulmányait, csak a szakvizsgáját nem tette még le. Amikor 1936-ban talákoztam vele, akkor a Miklós évfolyamából már csak ő volt egyedül, a többiek levizsgáztak. Én a katonakötelességekkel vizsgáztam április 30-án, tehát jóval hamarabb, mint a többi tanárképzősök és legnagyobb meglepetésemre ott láttam Miklóst is a vizsgázók között. Filozófiából, lélektanból

kitűnő, módszertan és hasonló nem kedve szerinti dolgokból pedig egészen szürke jegyei voltak.

1936-ot írtunk már, erősen puszkaporos volt a levegő a zsidóknak Magyarországon. Miklós úgy állt közöttünk hátul, mint az elkülönített rühes birka a nyájtól. S amikor felolvasták az eredményeket, mindenkinek kezet nyújtottak azok, akik vizsgáztatták, csak éppen neki nem. S akkor bennem valami olyan mérhetetlen lázadás lett úrrá, hogy kiléptem a sorból, hátramentem Miklóshoz, és én nyújtottam neki kezet! És fogva is tartottam a kezét, és utána az egyik professzor meg is jegyezte, hogy nini, ez a kis Andaházi csak tán nem...?! A folytatását nem hallottam. Hát ez a kis Andaházi csak tán nem?! De ezt az emberi megalázást nem tudtam nézni, amivel ezek a senkik kiközösítették Radnóti Miklóst.

Utána átmentünk Újszegedre. Kérdezgettem, hogy él, mint él, mit csinál. Kiderült, hogy akkor már elvette Fannit feleségül. [Radnótiék esküvője 1935. augusztus 11-én volt – A főszerk. megjegyzése.] S akkor rám nézett, és azt mondta:

– Képzeld, a Dohány utcai zsinagógában, Izrael rítusa szerint.

S akkor azt mondtam neki, hogy Isten egy van, egészen mindegy, hogy hívjuk. És ha két ember az Ő színe előtt jelenti ki az egymáshoz tartozását, az oly mindegy, hogy az a Bazilikában van-e vagy a Dohány utcai zsinagógában. És mért mondja ezt nekem ilyen vitriolba mártott hangon?

Azt mondotta, azért, mert visszaemlékszik egy beszélgetésre, amikor eltanácsoltam őt, Sík Sándorral együtt a kikeresztelkedéstől, és azt mondtam neki, hogy a mennyek országát nem tudom úgy elképzelni, hogy ott többféle iroda van a bejáratnál, ahol mindenütt elkérik az embernek az iratait, és aztán osztályozzák, kit, kit az őt megillető mennyországba. Vagy az őt megillető pokolba, ha úgy tetszik.

Utolsó hosszabb beszélgetésünk volt ez az újszegedi Rózsa-ligetben, amikor azt kérdezte tőlem, mi van X. Y.-nal? X. Y. nevét nem emlékszem, mert a fia még most is annak a levét issza, amit annak idején az apja Szegeden csinált.

S azt mondtam:

– Tudtommal öngyilkos lett. Erre Miklós azt mondta:

– Nem lett öngyilkos, életfogytiglani börtönre ítélték. S akkor azt kérdeztem tőle:

– Barátja volt?

Azt mondta Miklós:

– Nem, vitatkozó társa voltam.

– És miről vitatkoztak?

Azt mondta Miklós:

– Sok mindenről, amihez Maga nem ért. Például többek közt a kommunizmusról is.

Hát valóban nem értettem hozzá, és azt kérdeztem tőle:

– Mondja, a kommunizmus az vallás vagy tudomány? Vagy ilyen rögeszme-féleség? Azt mondta, hogy az intelligens ember számára tudomány. A fantasztika számára vallás, és a mindenáron érvényesülni akarónak pedig minőségi ugródeszka.

Természetesen ezeknek a szavaknak az igazi értelmét ott, Újszegeden nem fogtam fel. Egyvalami azonban megszúrta a fületem, és azt kérdeztem, hogy érti azt, hogy tudomány. És akkor azt mondta, hogy nyissa ki a Bartók-filozófia történetét, és az ikszedik oldalon balra, lent apró betűvel meg fogja találni a Marx nevét. Mondom, én arra emlékszem, de mi köze Marxnak a kommunizmushoz? (Jól hangzik ez a kérdés, ugye?) De akkor én nem tudtam, és tudni vágyó ember lévén megkérdeztem, hogy mi köze Marxnak a kommunizmushoz? És most jön az, ami a mai embert is gondolkodóba ejtheti. Miklós azt mondta, hogy a mai kommunizmushoz a tegnapi Marxnak semmi köze nincs. S akkor én azt kérdeztem: és a Radnóti Miklós kommunizmusához van? Akkor villant egyet a szeme, és azt mondta:

– Radnóti Miklós kommunizmusa létezik. De ehhez sincs köze Marxnak.

– Hát, akkor kinek van hozzá köze? – kérdeztem tovább.

– Senkinek. A Radnóti Miklós kommunizmusa még nem született meg, és lehet, hogy nem is fog soha. Éppen ezért nem lesz Radnóti Miklós addig párttag, amíg az ő kommunizmusa megszületik. De lehet, hogy azután sem lesz, megtartja magának ezeket az eszméket, pártigazolvány, adminisztráció és gyűlések nélkül.

Írtunk tehát 1936. április 30-át.

Azután elvesztettem a szemem elől egy időre.

1942 nyarán találkoztam vele utoljára. Az erősen háborús Budapestten ültem egy villanyoson és igyekeztem Pestszentlőrinc felé, amikor hátulról valaki a vállamra tette a kezét, és visszafordulva nem ismertem meg Radnóti Miklóst. Árnyéka volt önmagának. Nem is annyira sovány, mint inkább elgyötört. És az első »Miklós!« »Kata!« felkiáltások után megkérdeztem, hova megy, meddig utazunk még együtt. Kérdezte, hogy én hova megyek. Mondtam: Lőrincig. Azt mondta, neki úgyis mindegy, elkísér engem odáig, legalább szót tudunk érteni. Kérdezősködött arról, férjhez mentem-e, hol dolgozom stb., stb. S amikor én kérdeztem tőle, és magával mi van, akkor azt mondta:

– Ezt majd a munkatáboros [helyesen: munkaszolgálatos – A főszerk. megjegyzése] jegyzőkönyvből fogja megtudni. – Hiába keresztelkedett ki a házasságkötése utáni évben feleségével együtt, a zsidótörvény teljes szigorral sújtotta őt is. Mondattörésekből értettem ezt csak meg, magam a második gyermekemet várva riadtan, riadóktól félve kucorogtam azon a villamoson. Nem nagyon volt erőm beszélni vele, s csak azt kérdeztem tőle: miért nem megy el, Miklós, van hova? Akkor már tudtam, hogy nekik nincs gyermekük. S akkor rám nézett, és azt mondta:

– Itt élned, halnod kell, mindegy, hogy hogyan. Én nem megyek sehová.

– Remél valamit? – kérdeztem tőle.

Azt mondta:

– Semmit sem remélek, de akkor sem megyek sehová, mert nem tudom elképzelni olyan pontját a világnak, ahol ez az áradat utol ne érne minket.

Először ebben a *minket* névmásban volt valami olyan, amely arra engedett következtetni, hogy integrálódott a zsidóságához. Akkor az üldözések és az elhurcolások ténye döbbsenhetette rá, hogy egy nagy üldözött fajtának a tagja, és ehhez a

fajtához éppen olyan hű, mint ahogy a magyarsághoz hű volt. És én ostoba még azt is megkérdeztem, segíthetek valamit? Neki már akkor a lépcsőn volt a lába, leszállt és azt mondta:

– Rajtam, kedves Kata, maga, de azt hiszem, már senki sem segíthet.

Mikor a felszabadulás utáni években tanítani kezdtük a verseit, megjelent Lippenszky Erzsine az Akadémiától valaki, és azt kérdezte tőle, tudja-e, hogy Andaházi Katalin hol van? Médi megadta a címemet, és megkérdezte tőlük, mit akarnak tőlünk, kettőnkől. S akkor azt mondták, hogy a Radnóti Miklós levelei vagy másféle írásai között szerepelt a nevünk, azon kívül találtak egy verseskötetet, amelynek egyik költeménye mellé a Lippenszky Erzsine és az én nevem volt oda írva. Mi aztán vártuk is, hogy néhány felvilágosítást adhassunk, bár tudtuk, hogy Tutus és Kratofil lényegesen többet tud róla, mint mi, de azután nem jelentkeztek. Én pedig többi tanártársammal együtt kénytelen voltam úgy tanítani Radnóti, ahogy az a nagykönyvben és a kiskönyvekben meg volt írva, belülről pedig állandóan rázott az undor. Hogy ezt a nagy humanistát beskatulyázták, a szegedi fiatalok művészeti kollégiumában viselt tevékenységeinek pártszínezetet adtak, még itt-ott ateizmusát is hangsúlyozni merték akkor, amikor fogalmuk sem volt arról, hogy élnek még csecszszopók, akikben megnőtt az értelem, és élnek még Miklós kortársai, akik a szegedi évekből olyan anyagot hordhatnak magukban, amelyeket nem adhatnak tovább. Nem is akarnak talán továbbadni, de hazudni nem tudnak, és főleg nem akarnak.

Amikor Loui Ugen és felesége Radnóti-kutatások céljából Magyarországon járt, felkeresték Fannit, Tutust, Kratofil Baróti Dezsőt. Mindhárman vagy nem adtak nekik felvilágosítást, vagy csak olyan töredékeket adtak, amelyek tudományos munkájukhoz használhatatlanok voltak. Elhangzottak – megítélésünk szerint – félrevezető megjegyzések is. Mindnyájunknak az volt az érzése, hangsúlyozom, az érzése, mert ezek bizonyíthatatlan és bizonyíthatatlan dolgok, hogy szegény Miklós szellemi hagyatékát senki sem akarja a kezéből kiengedni. Veszekszenek ezen a szellemi hagyatékon, mint sakálok a konc felett. Mindegyik azt reméli, hogy élete nagy művét majd ő fogja a Radnóti koncán megírni, vagy pedig attól tartanak, hogy esetleg egy pálfordulás, újabb köpönyegfordítás szükséges, s akkor ők előléphetnek a jobboldali levették makulátlan fegyverzetében, ezúttal a jobboldali Radnóti zászlaját lengetve a fejük fölött, éppen úgy, mint ahogy eddig a baloldali Radnóti piros zászlaját lengették. Talán ez a körülmény vezetett engem arra, hogy elmondjam ma ezt a keveset, amit tudtam.

Azzal fejezem be, amit Tinódi Lantos Sebestyén mondott: »Az mi keveset írtam, igazat írtam.« Sem pénzért, sem megfélemlítésért nem voltam hajlandó mást írni.

Én se. S ha valaha valahol egy boldog elíziumi mezőn találkozom Miklóssal, a kezébe merem ezt a szalagot adni. Sajnos igen sok esztendő telt el 1936, illetőleg 1942 nyara óta, komolyabb beszélgetéseink 1934-ben folytak. Ennek éppen 40 esztendeje. Sok mindent elfelejthettem, de amit elmondottam, az igaz.”

Kaposvár, 1976 nyara

A 80 éves Ágh István köszöntése

Kedves jelképét, a népköltészeti ihletettségről és a természetszeretetről egyaránt tanúskodó madár-motívumot állítja friss verse, a *Fészekrakó* középpontjába a költő, vallomásos létösszegzésbe foglalva ars poeticáját, „amit évente írtam, kezdem újra, / bár ugyanaz, mégis megunhatatlan, / ha megjelent a jelenben a régi, / különös ünnepe a pillanatnak, / az öregnek ifjúságát ismétli” – életfilozófia van ebbe a foglatba zárva, azé a művészléleké, akinek az alkotás sziszifuszi munka, ám akit boldognak kell képzelni mégis, akárcsak a Camus megidézte mitológiai hőst.

A jelenben a múlt, a régi, az öregségben az ifjúság feltámasztása és feltámadása – mintha a művek újraírásának belső kényszere ragadná s kápráztatná el, ejtené ámulatba, hozná ünnepi hangulatba. S talán hogy visszafogja kedvét, örömét, tekint – ha nem is kívülállóként, de – külső szemlélőként önmagára: ezért a versen belül a személycsere, az egyes szám elsőből a harmadik személyre váltás, majd innen vissza, ismét az alanyra. Ám tudja, mennyire nehéz a „ne engedjek a sötét szorongásnak” maga kiadta parancsát teljesítenie, hiszen az életmű jellemzéséül több versalany mondja, állítja, hogy „sötét anyagból kiöntött” az.

Bár a vers, a szorgos madár munkálkodását – a lírai hőisével összevető, példázatos erejű hasonlatával – maga teszi kétségessé, hogy az életműben a nyomasztó, komor, borús hangulatok és színek uralkodnának, hogy élet- és létszemléletét a világ idegenségének, sőt ellenségességének tudata, az ember kiszolgáltatottságának, megváltás nélküli, reménytelen helyzetének a tapasztalata határozná meg – az ismét kettős személyű zárlatban felsejlik vagy fölsajdul mégis valami halvány hiábavalóság-érzet.

A csattanó – „újabb sorral bővíti a verset, / írom tovább a befejezhetetlent” – a maga derűs abszurditásával különböző klasszikus szövegelemek felidézője: a félbe-szerbe maradt-hagyott életé s munkáé, a bárhol bukom, felén bukom futásáé, például. De mind e mögött a magabízó hit, hogy a „szorgos hasztalanságnak” volt értelme, célja. Ahogy egy másik újabb verse, a *Mire jut még idő?* zrinyis pátoszú beszélője vallja: „most is hiszem, hogy élethosszra szóló / elrendelés isteni kegyelmével / tisztességes óráim lesz az utolsó, // eleget tettem a megbízatásnak, / mely titkos volt, s még én sem tudtam róla, / csak verset írtam, mesét komponáltam, / dicsértem a teremtést meghatódva”.

Nem fenyeget ugyan a veszély, hogy a versbeli megszólalót összetéveszteniék vagy pláne azonosítanánk az élettrajzi szerzővel mint nyilatkozattevővel, ám így is szembeütnő, a lírai én mennyire leszűkíti az életmű határait.

Ágh István hűséges olvasói persze tudják, emlékeznek rá, hogy pályája elején a tárgyilagosság mekkora fegyelmével és a szeretetteljes figyelem mekkora összpontosításával írta szociográfiáit, társadalmi riportjait, s hogy *A madár visszajár* vagy az *Üres bölcsőnk járása* olvasmányok élvezetes, látéletnek pedig tanulságos volt.

Hogy maradt-e? – a kérdés feltehető az igen széles körű és mély – művelődés- és irodalomtörténeti, néprajzi és társadalomlélektani – ismeretekre alapozott, lelkiismeretes „terepfelverésre” épített *Dani uraságnak* esetében is, amely talán a legvilágosabb anyagból készült, a sötét szorongást legmesszebbre űző alkotása. A Dani urasággal, azaz Berzsenyi Dániellel folytatott képzelte beszélgetésbe és játékba befér az is, hogy a Nikláról az elhagyott birtokára, a Kemenesaljára visszatérő költő szerepét játssza, de bele az is, hogy komázzon vele vagy oszlassa a maga teremtette legendái némelyikét. Amikor pedig aforizmaszerű gondolatait idézi – például: „A tudományok mécsék az éjben, a gyakorlat nélkül csak koporsói mécsék”, akkor saját maga irodalomfelfogásának „életes” voltáról is árulkodik. Nem utolsósorban: irodalomtörténészként alkalmazott módszereiről, értékszempontjairól. Arról, példának okáért, ahogy a Balassi Bálint, Csokonai Vitéz Mihály és Ady Endre emberi s költői portréit az új s új kiadást érdemlő *Fényes Parnasszusban* megrajzolta. Életesség és művesség, összpontosítás a művekre, de a sorsra is. Tanítani való, középiskolások s egyetemisták kezébe adandó segédtankönyv mind stílusa világosságát és szemléletességét, mind az anyagismeret frissességét tekintve. „Szerb Antal, Németh László avatta így művészetté az irodalomtörténet-írást” – méltatta egyik, elfogultnak aligha tartó kritikusa.

S ott vannak aztán, amire a *Mire jut még idő?* kérdezője szintén nem tér ki: a novellák, kisregények, emlékezők. A családtörténet, a csakugyan befejezhetetlen, mert a pálya kezdetétől újra írt s a *Kidöntött fáink suttogásában* időlegesen lezárt. Középpontjában a család, s ennek is centrumában a báty, Nagy László. A magántörténetek, az önéletrajzi regénytöredékek, az *Egymás mellett* és a *Virágárok* – személyes számadás és nemzedéki szemle egyszerre, egy lefojtottságában is izgalmas, furcsa korról a hátterében.

Akár csak a *Rókacsárda* vagy az *Árokból jön a törpe* korrajza: a letűnt paraszti világé, a szólamoktól hangos és sablonokba erőszakolt falué, amely elvesztette közöség-megtartó erejét, s ami megmaradt, az tán a meg-megcsillanó humora, pletykás kedve. Az ötvenes évek hatalmi mániáin derülő – Németh László kifejezésével: „mítoszi csóvájú” – *Bábel tornyának* a legszebb elbeszéléseink között van a helye.

A többiek pedig? „Hol modernül-groteszkül balladisztikusak, hol fölsűrítettek, hol talányosak” – egyik, inkább szigorúságával kitűnő kritikusa szerint.

Folytatni lehetne még a kritikák, tanulmányok gyűjteményeivel. Sorba venni az *Egy álom következményei*, az *Ahogy a vers mibennünk* és a *Szavak honvágya* egyes darabjait, meggyőző és fényes bizonyítékait egyrészt a műelemző képességnek, érzékenységnek, másrészt annak a szüntelen figyelemnek, amely szinte valahány kortárs költő alkotásaira, de a nemzedéktársaiéra biztosan kiterjed. Az utóbbiak esetében különös az a ragaszkodás, amely verseszményük, hanghordozásuk, mi több, szemléletük minden különbözősége ellenére összefűzi őket.

Ebben a ragaszkodó szeretetben talán épp Ágh István az előjáró, s talán ebben mutatkozik meg leginkább – ha van ilyen – pannon természete. Ő egy ifjabb

költőtársa természetét vagy inkább a természethez való költői viszonyát jellemezte ekképp: „Pannon táj, pannon lélek, akár idilli ekloga a görög és latin ideálban, mikor könnyed a lélek, befogadó és teremtő.”

Nyolcvan évesen a sötét szorongás minden kínjától és keservétől szabadulva nyugodtan állíthatná magáról, hogy – ismét egy új versét citálva – mint akit élete s pályája során „elkápráztatott annyi földi szépség”, befogadó és teremtő volt – és maradt. Könnyed lélekkel fogadhatja el igaznak, helytállóknak tartva, ha úgy látjuk, hogy élő irodalmunkban nincs az övénél szervezesebb és színesebb, műfaji tekintetben sokrétűbb életmű. Kissé tudálékosan fejtegethetnénk, hogy a szervezesség és a színeség egymásnak nem feltételei, de következményei, s a műfajoknak azon az együtt hatásán alapszanak, amely a beszélő ént hol közelíti – elsősorban a szépprózai alkotásokban –, hol távolítja – mindenekelőtt az első pályaszakasz költeményeiben – az önéletrajzi éntől.

Mindvégig, már a kezdetektől nyilvánvaló mégis, hogy munkásságának jellege és jelentősége elválaszthatatlan az „öntörténet” megalkotásától. Érdeemes tán felhívni a figyelmet, hogy ezt a *személyességet* azért sem érheti a maradiság, az elavult formákhoz és módszerekhez való ragaszkodás vádja, merthogy szorosan érintkezett a hatvanas évek elejének a személytelenség ellenében „feltámadt” amerikai költői mozgalmaival. A – babitsi sugallatú – önkörébe zárás vádja még kevésbé állná meg a helyét, hiszen túl azon, egy filozófussal szólva, hogy „az emberek: tulajdon történeteik”, az „öntörténet” sohasem ragad meg a beszélő személyénél, hanem belső, szoros kapcsolatba kerül mások történeteivel, a környezete eseményeivel. Ezért is mondható – visszakanyarodva a *Fészekrakó* példázatához –, hogy miközben a versek, vallo-mások, kisprózáik beszélője ismétlődő szereplőivel a különböző eseményeket, tréfás vagy tragikus eseteket újra meg újra előadja, s önmagát építi fel, aközben nemcsak a saját maga azonosságát erősíti, hanem a *szülőtaját* is, ennek öntudatát, kulturális emlékezetét.

★

Iszkáz, a szülőfalu a fivére révén régebb óta ott van a magyar irodalom térképén. Ágh István szerteágazó életműve e kitörölhetetlen pont vonalait úgy vastagította s vastagítja, hogy „egy külön kis országot” is rajzolt-rajzol köré.

Maradandó értékű alkotásai, ideértve az utóbbi időkben kiteljesedő, a mulandósággal elégikusan számot vető lírája – Görömbei Andrásnak a Nagy László költészetével kapcsolatos szavait kölcsönözve: beépül a „múlhatatlanság szerkezetébe”.

Mulandóság és múlhatatlanság kettős jegyében éltesse az Isten a nyolcvan esztendőst, hogy írhasa tovább, ami befejezhetetlen!

Vallomás a Kapotsfy-kápolna újraszentelése kapcsán

„Kairos tou poiesai to Kyrio” / Eljött az Isten végzésének ideje

A Bödő-Kerényi család – barátaik bevonásával – Kiskorpádon nemrégiben felújította (inkább újra felépítette) az ún. Kapotsfy-kápolnát, amely a második világháború óta a fájdalmas romként emlékeztetett a korpádi¹ határban az egykori világegésre és a magyar szocializmus istentelenségére, valamint a velük járó szenvedésekre. Az újraszentelésre szentmise keretében 2017. június 17-én, egy vasárnapi napon került sor, amelyet a magyar katolikus világban jól ismert Kerényi Lajos piarista atya, valamint a vidéki pasztorálásban nagy nevet szerzett Somos László kaposfői, de Kiskorpádon is szolgáló plébános mutatott be. Én – mint korpádi születésű – két okból is jelen voltam az ünnepségen. Rám várt az a családi feladat, hogy 93 éves édesapámat az ünnepségre elvigyem; de magamtól is örömmel mentem, mivel már előre tudtam, hogy olyan eseményen veszek majd részt, amely sokkal több lesz, mint csupán a felújított kápolna megáldása. Arra azonban nem gondoltam, hogy olyan érzések kerítenek hatalmukba, amelyek írásra is kényszerítenek.

Könnyű leírni: *szülőfalu vagy születési hely*. Csakhogy mit jelent ez: helyet vagy szellemiséget? Házakat, tereket és fákat – vagy olyan emlékeket, beszélgetéseket, történeteket és azok foszlányait, amelyekből személyiségünk és gondolatvilágunk kialakult? Én például hiába lettem budapesti, és a világban számos városnak jókedvű lakója, miként erre vágytam, mégis örökre korpádi maradtam? Hogy lehet az, hogy nem szakadtam el teljesen gyermek- és kamaszkorom világától, még ha néha úgy is látszik; s nem tudom már, hogy Korpádon melyik házban ki lakik, de azt igen, hogy ötven éve kik fogadtak, ha valahova betértem. Az álmok nagyapám gazdaságával, a szőlővel, a búzatáblákkal, az utolsó aratással 1961-ben, a rokonokkal, a búcsúkkal, gyermekkorom örömeivel és fájdalmaival, amelyekre időnként zihálva ébredek nemcsak Budapesten, hanem a világ távoli részein is, elválaszthatatlanok életemtől. Ki is vagyok én: eltévedt ember, vándor – vagy épp bujdosó? Néprajzi adattár vagy tán szociográfus? Vagy egyszerűen csak az, akit a megszüntetésre ítélt régi agrárius világ, a régi vidékiség és a családja kimenekített a maga süllyedéséből, miként tíz- és százazreket az 1950–70-es években, hogy érvényesüljenek az új korszak adta új valós és vélt lehetőségek között? Vagy én menekültem el, mert más akartam lenni, mint környezetem, és világot akartam látni (megtalálni a magyarok őseit a távoli Keleten, miként gyermekként terveztem), s elég korán rájöttem, hogy ehhez olyan tudás kell, amely nemcsak Korpádon, de még Kaposváron is jóval túl szerezhető meg? Vagy csak szöktem a vidékiség elől, mint sokan mások a magyar kultúrában?

1 Somogy megyében két Korpád van: Kiskorpád és Nagyorpád. Baranya megyében is, közel a somogyi végekhez van Korpád nevezetű falu. Gyermekkoromban ritkán hallottam, hogy mi kiskorpádiak lennénk, jóllehet a falut a 19. század második felétől így hívják, nehogy a másik két településsel össze lehessen keverni. Így a régi hagyományokat követve vallomásomban Korpádot írok, s ez mindig Kiskorpádra vonatkozik.

Boldog bölcész egyetemistaként az Eötvös Collegium lépcsőjét vidáman koptatva nemigen gondoltam a Budapestre vivő utam következményeire. 1974 nyarán túl voltam az egyetem előtti hódmezővásárhelyi katonáskodáson, s boldog örömmel fedeztem fel Budapestet. A Kollégiumnak köszönhetően olyan körbe kerültem, amely naponta áldozott a tudás oltáránál, megismerhettem a magyar kultúra mélységeit, európai entellektüel lehettem mély Közép-Európa tudattal, mint a legtöbb Eötvös-kollégista, s közben megismertem a Kelet világát is, hiszen sok tekintetben ez vitt Budapestre. Akkoriban az új élet lendületéből valamennyire két dolog zökentett ki, vagy pontosabb hazagondolásra: *újszerű* hazagondolásra készítetett. Az egyik ilyen Gyergyai Albert professzor úrral való találkozásom volt. A másik pedig Gyócsi Ferenc nagybátyámhoz – a neves állatorvoshoz, aki a Gellérthegyten lakott egy nagyon szép házban – fűződő rokoni kötelék, s a vele folytatott beszélgetések a halála előtt.

Gyergyai tanár úr nagybajomi születésű volt, emlékeit az *Anyám meg a falum* című remek és nagyon jó stílusban megírt könyvében (1972) meg is örökítette. Emléktáblája van szülőháza falán a 2001-ben faluból várossá lett Nagybjomban, s a városi könyvtárat is róla nevezték el. Jól ismertem nevét már a kaposvári Táncsics Mihály (régii nevén Somssich Pál) Gimnáziumból, ahol egy díjat alapított, amelyet minden évben egy-egy szorgalmas diák kapott meg. Professzor úr útja a Somogyságból az Eötvös Collegiumba vezetett (annak híres oktatója is lett), mint az enyém is. Idős korában, mivel nem volt családja (aggregényként élt), mi, Eötvös-kollégisták jártunk hozzá bevásárolni, könyveket rendezni, titkárkodni és őt borbélyhoz vinni, hogy tavasszal fejét mediterrán módra leborotváltassa. Aki francia szakos volt vagy somogyi, többnyire élt a lehetőséggel. Én többnyire a kollégista Rugási Gyulával és Reisinger Jánossal, no meg Bödei Ágotával, aki francia szakos egyetemi csoporttársam volt, jártam hozzá. Amikor megtudta, hogy korpádi vagyok, nagyon megörült nekem. Hol a bajomi Fő térről kellett beszélnem neki, hol a kaposvári vagy a jákói vasútállomásról. Helyzetjelentéseimet ütköztette saját emlékeivel vagy emlékfoszlányaival. Utolsó látogatására Nagybjomba és Kaposvárra 1968-ban került sor. Érdekelte, az is, hogy azóta mi változott. Elképedtem, hogy a mi poros Somogyunk Professzor úr emlékvilágában egyenrangú a párizsi Champs-Élysées forgatagával vagy Côte d'Azur kellemességével. S amikor meghalt 1981-ben, azt hagyta végakaratként, hogy szülőhelyén temessék el. Sírja nemcsak Gyergyai Albert testéé, hanem szellemiségéé is, hogy Nagybjomból (a Somogyságból) is vezet csillagösvény a világirodalom nagyjaihoz.

Gyócsi Ferenc nagybátyám anyai nagyanyám kedvenc unokaöccse volt. Ő nem csupán nővérének volt a fia, hanem szinte sajátjaként szerette, azért is, mert neki nem volt fiúgyermek. Feri bátyám testvérével, Jani bátyámmal (Gyócsi Jánossal, a híres kaposvári orvossal, az ottani orvosdinasztia megalapítójával) az elsők voltak az 1930-as években, akik kitörtek az agrárius–paraszti–vasutas struktúra fogásából, s egyetemet végeztek. Feri bátyám egy vizsgálat során egy állattól végzetes fertőzést kapott. Tudta, meg fog halni, amikor engem a Gellérthegy aljából, ahol az Eötvös Collegium volt, egyre többet hívott magához, s velem párbeszédben kávé és

sütemény mellett emlékezett korpádi gyermekkorára. A részleteket firtató kérdéseire válaszolva, szinte együtt mentünk végig a Korpádról Szomajomba (Kaposfőre) vezető erdei (göndei) úton, amelyet ő a falubeli katolikusokkal minden vasárnap végigjárt, mert Korpádon akkor még – Kapotsfy–Somssich-örökösök kezében lévő, családi körben használt kápolnán kívül – katolikus imahely sem volt. Élénken megmaradt emlékezetében a hívek vitája, talán még a verekedések is, hogy a szentmise magyarul vagy németül folyjon-e. Az én kedves és kellemes stílusú Feri bátyám a budapesti Gellérthegyen gyermekora Korpádjával élt együtt. Meghatott az élettől búcsúzó ember gondolatvilága: mennyire őrizte a gyermek- és ifjúkori részleteket, amelyeknek az ő életében egyébként, már legalább fél évszázada, nem voltak gyakorlati relevanciái. Önkéntelenül is arra gondoltam, hogy életem végén velem is valami ilyen fog történni, ha majd megpróbálok lezárni korpádi és más emlékvilágaimat. Csak akkor nekem ki segít majd a búcsúzásban?

Az előbbi ifjúkori gondolatok mélyen megmaradtak bennem, de életem természetesen tovább zajlott annak új és magával ragadó kerékvágásában. Ez ismeretszerzésről, a történelem és a turkológiai tanulmányok mámorában égő életről szólt, amely azután alapja lett mindannak, amelyet az elmúlt négy évtizedben megélhettem. De benne maradtak a korpádi emlékfoszlányok. Nem csupán azért, mert szüleim ott éltek, valamint a még közeli és távoli rokonok is, s így falumba rendre vissza-visszatértem; hanem valami más miatt is, amelyet talán pszichológiai fogságnak lehet nevezni. Mint egy batyut cipeltem magammal a korpádiságot, és persze vele együtt a somogyiságot. Ezt azonban sohasem éreztem tehernek, hanem valami olyannak, ami összenőtt velem. De azt is tudtam mindig, hogy batyu vagyok magam is, mert valamiképp egy olyan historikus és szociológiai összekeveredésként bújtam elő 1955 májusában édesanyám méhéből, amikor nagyszüleim nagyszobájában a korpádi Gyócsi-házban megszülettem, mint amit a szellemek, a mendemondák, a hiedelmek, valamint a szenvedések és az örömök egy mesebeli nagy zsákban összeraknak: hol átgondoltan, hol tréfásan, hol gonoszul.

A kápolnaavató kapcsán 2017. június 17-én nem az történt velem Korpádon, mint ami korábban szokott, amikor pár órát (régebben pár napot) szüleimnél töltöttem. Ilyenkor drága édesanyám rendre beszámolt, hogy ki halt meg azok közül, akiket ismertem. Tőle napra készen tudtam, mi történt a régi Korpáddal: az ő és az én Korpádommal. Édesapám pedig beszélt mindenről: méhekről, politikáról és egy idő óta gyermekkoráról is, amely őt Nagyberkihez (Oláh János barátom, a nemrégiben elhunyt kiváló író nagyapja volt a keresztapja), egy másik somogyi faluhoz köti. Én többnyire hallgattam, s gondolataim a múltban, gyermek- és kamaszkorom világában cikáztak. Talán megpihentek, hogy új erővel vigyenek tovább a külső világba, amely sokáig ott kezdődött, amikor valamilyen irányban (többnyire Szomajom² – Kaposfő felé) átlépem Kiskorpád határát. Sohasem tudtam igazán: csak (el)mentem

2 Kaposfőnek a Korpád felé eső részét, ahol a török kort átélt magyar református lakosság élt, Szomajomnak hívták. Ez a falu beolvadt Kaposfőbe, amely többségében sváb–német gyökerű. A régi korpádiak az egykori két falu világát nem keverték össze. Tudták, hogy Szomajom és Kaposfő mást jelentett, s ez valamennyire még napjainkban is megvan.

vagy (előre)menekültem Korpádról, az én Korpádomból, amely nem azonos a maival, de a húszy vagy harminc évvel ezelőttivel sem. Emlékvilágomban régi film(ek) peregnek előttem, amelyben olyan emberek szerepelnek, akik már rég meghaltak. Egykoron talán dolgom volt velük – vagy csak halottam róluk. Hátterükben ott vannak falum régi házai, kertjei, dombjai és erdei valamilyen emlékképpel, s azoknak megannyi színes részletével; olyanokkal, amelyek az egykoron megélt pillanat vagy órák személyessége okán csak az enyéme. Ezek igazán csak nekem fontosak, mert rajtam kívül ezeket senki sem látja, és ha esetleg látná, lehet, hogy nem is értené. Az emlékek valamiként rabságukban tartanak, de nem bilincsel, hanem sokkal inkább Kalüpszó kedves-veszedelmes bájával, amitől csak a halál tud megszabadítani.

A kápolna újrászentelése és az annak kapcsán kialakult hangulatom más volt, mint amikor édesanyám és édesapám történeteit hallgattam, és azokon át a rendre felsejlő egykori, újraélt múltból, vagy a természetbe ágyazott vidéki eltűnő időről előttük is rejtőzködően, de rájuk is figyelve, elmélkedtem. Ennek mindig megvolt a maga melankolikus bája: a veretes tárgyak és gondolatok dacolása a változás vagy épp a hanyatlás hatalmas erejével.

Most a kápolna újrászentelése kapcsán, hirtelen arra csodálkozhattam rá, hogy Korpádon a mindennapi élet adta változásokon túl van tartalmi és szellemi megújulás is. Nemcsak rombolás és pusztulás, amelyet mindig fájó szívvel vettem tudomásul, de tulajdonképp idővel hozzá is szoktam, hanem újraépítkezés is. Ez egyszerre lepett meg és lelkesített fel, de leginkább arra készítetett, hogy átadjam magam az én megélt személyes időm, a *kairosz* sodrásának, amelyben sokszor néhány perc nagyobb súlyú volt, mint néhány év. De érdekes és bensőséges meg- vagy visszaérkezést is kikényszerített belőlem a *kronosz* éveiben, hónapokban, napokban, órákban, percekben és másodpercekben számoló rendjébe, s ezzel a valóságos részvételt a korpádi jelenben.

A Kapotsfy-kápolna majdnem háromnegyed évszázada élő seb volt a korpádi határban. A falu ezen a részén 1944. december eleje és 1945. március vége között a Margit-vonal egyik szakasza húzódott. A kápolna és környéke – a Kapotsfy-kúriával együtt –, valamint a Zoltán-domb, de még a pörösi házak is a szovjet hadsereg kezében voltak. Jákó és mellette Nagyabajom, de a másik irányban Csököly is német-magyar kézben volt. Az elválasztózóna egy-két kilométeres mélységű lehetett, nagyjából a mai korpádi-jákói határsávban nyúlt el hosszasan, Csököly felé. A szovjetek sokáig a vasút mentén a jákói állomás elfoglalását erőltették, de kemény ellenállásba ütköztek. A szovjet fontvonal egyik csomópontja a kápolna melletti kúria volt. Ezt a másik oldalon is tudták, s így lett a kápolna – mivel jó megfigyelő hely is volt – célpont. De a tüzérségek valami csoda folytán vagy a Jóistentől való félelem miatt nem lőtték szét, hanem csak meglövéldözték, majd az arra járók kifosztották.

Gyermekként még én is voltam a kápolna kriptájában, s talán először itt láttam és vettem kézbe életemben emberi csontokat. Kapotsfyaktól öröklő Sommsichoknak nyilván módjukban sem állt, hogy a háború után a kápolnát felújítsák. A

falu – melynek, mint már említettem, az 1970-es évekig nem volt katolikus temploma, mivel Korpád sokáig a török hódoltságát átélte, jellegzetes református falu volt – lakóinak semmi köze sem volt a magánbirtokon álló kápolnához. A Kapotsfy-Sommsich-birtok maradványait 1949-ben államosították, és az egész terület az akkor létrejött Kutasi Állami Gazdasághoz került. Traktorok dübörögtek a kúria udvarán, a kápolna pedig ott pusztult tovább, évtizedekig. Érdekes, hogy a nagyhatalmú állami gazdaság igazgatóinak (egyikük 1968-ban Herskó János Szevasz Vera című filmjébe is bekerült) nem volt merszük a kápolnát lebontatni: valahol talán ők is félték a Jóistent. Ha Korpád összetartóbb és egységesebb lett volna, s ehhez talált volna vezetőt, már a Kádár-rendszer olvadási korszakában, a végső években pedig már bizonyosan, a kápolnát fel lehetett volna újítani.

De ekkor még ők maguk, a korpádiak is rendre romboltak, miként megírtam ezt a *Somogyország* című hetilapban, *Az elsodort falu* című írásomban, 1990-ben. Lebontották a pogácsási Makfalvay-Windischgrätz-kastélyt, az egykori Kaposszép-lak ékét, majd mindent, amit még tudtak. A helyzet a kápolnaromot illetően 1990 után sem változott, pedig a falusiak már a privatizáló állami gazdaság igazgatóira is számíthattak volna, akik ezt felsőbb szinten keresztény elkötelezettségük bizonyítékaként (erre akkoriban igény volt) is el tudták volna könyveltetni.

Bödő Imre és Kerényi Tünde 2007-ben megvásárolták az egykori Kutasi Állami Gazdaság korpádi területét. Ezen még állt a kúria romokban, mellette az egykori gazdasági épületek, s ezektől talán ötszáz méterre a romos kápolna. Hagyhatták volna ők is ezt a világot magára, mondván, őket csak a gazdálkodás érdekli. De nem ez történt. A kúriát átalakították, s ott, ahol sokáig rom állott, most egy takaros és tágas vidéki ház tekint ránk, amely körül még ott büszkélkedik néhány évszázados fa a történelem szótlán tanújaként, amelyekre gyermekkorból én is jól emlékezem. A kápolnaromot sem nézhették büntudat nélkül (holott nekik aligha kellett volna ilyet érezniük), mivel naponta kellett szembesülniük a magyar keresztény és a jobb érzésű világ sebével. Ismerték ezt az érzést ők jól. Bödő Imre mosonmagyaróvári, gyermekkori emlékei alapján is tudott az 1956-os sortűzről, ahol az ÁVH gimnazistákat lőtt halomba. Kerényi Tünde somogyi születésű, nagybátyja az egész országban jól ismert Kerényi Lajos atya, a hit melletti kiállás karizmatikus és okos piarista szerzetese. Édesapja is, aki pár éve halt meg, remek tanárember volt: tartással, hittel és cselekvésvágygal. El tudom képzelni, amikor Lajos atya először meglátta a kápolnaromot, és utána szuggesztív szemével Imrére és Tündére nézett, mit érezhettek. Nem volt kérdéses, hogy a kápolna felépül, csupán az elkészülés időpontja maradt bizonytalan.

Szüleim Imrével és Tündével, majd Tünde szüleivel, sőt Lajos atyával is már akkor megismerkedtek, amikor ők még csak kóstolgatni kezdték a korpádi világot. Édesapám visszajáró mézvásárlói lettek, majd mindig szívesen látott látogatók és barátok. Édesapám és édesanyám sokat beszéltek nekem róluk. Tündével egyszer meg is egyeztünk, hogy találkozunk, aztán engem elsodort a diplomácia, őt pedig férjével

együtt az üzleti teendők. Így mi a kápolnaszentelőn találkoztunk először; de én nagyon sokat tudtam róluk, miként ők is rólam – szüleim közvetítő szerepe révén.

Ezen a bizonyos június 17-én, miután húgommal és unokaöcsémmel édesapámat besegítettük az autómbe, majd elindultam az általam jól ismert úton, még nem tudtam, hogy igazán mire is megyek. A kevesebb, mint tíz perces autózás alatt bárhova néztem, önkéntelenül is feltörték bennem a személyes régi emlékek.

Istenem, hányszor bejártam ezt az utat, hol mezítláb, örülve a nyári pornak; hol télen, meleg bundacipőben; hol biciklivel, s életemben talán most először autóval. Ahogyan az otthoni hídról kifordultam, egyből fájdalom és keserűség fogott el: Éva unokatestvérem, aki életem legízletesebb mágnás diós süteményét sütötte, aki gyerekként sokat tartott az ölében s férje, Ádám Jani német szóval és számos történettel várt mindig, már halottak. A házuk melletti épület, szemben a református templommal, drága jó nagyanyám szülőháza; ahol később a jó tartású vasutas-husár Gyócsi János nagybátyám lakott nagymama nővérével, Rozika nénémmel, akihez gyermekkoromban minden héten Éva húgommal mentünk lesni a kenyérsütést. A szomszéd ház, az egykori református iskola: az én első általános iskolám, ahol életemben először megérintett a tudás és a tanulás szelleme, s ahol eldöntöttem, hogy bejárom majd a keleti világot. Iskola már régóta nincs a faluban. Nem is tudom, ki lakik az épületben, de jó volt látni, hogy a falak és a tető még a régi.

Vele szemben a Szomajomba (Kaposfőre) és Kisasszondra vezető, egykori híres postaút a löszfalba belemélyedten, de már lassan két évtizede törmelékkal feltöltötte, nehogy valaki Csokonai Vitéz Mihály útját követve, Korpádról Kisasszondra próbáljon menni. A szomszédságban az omladozó Tóth-házak, büszke és dolgoz gazdagparaszti famíliák mementói. Mellettük a Smajda-ház, új lakókkal és új takarossággal. Nézem a telek kerítését, ahol az 1970-es években csontok kerültek elő: itt volt Korpád vagy a vele összenőtt Szentiván középkori temetője. Keresem a Hivatal-házat, amely volt iskola, majd később tanácsház. A korpádiak ezt is a földdel tették egyenlővé, amelyre egy útépítés is okot adott. Rátékingtek a szépen rendben tartott első világháborús emlékműre: egyik oldalára a második világháborús hallottak nevei is felkerültek. Büntudatom támad, hogy nem ápolom méltóképpen Csordás József tanító úr emlékét, aki 1956-ban büszkén hirdette a forradalmat a Hivatal-házban berendezett iskolában, s aki ezért nagy árat fizetett. Pár évvel ezelőtt pécsi temetésén özvegye, Eta néni kérésére én képviseltem a korpádiakat. Bűnbánóan bevallom magamnak: nem tettem meg mindent azért, hogy nevét régi iskolájának helyén, ahol tanítónő feleségével együtt visszahelyezték méltó helyére a régi címet, méltóképp megörökítsük. (Pár hónap múlva, 2017. október 15-én az a megtiszteltetés ért, hogy Epstein Ferenc polgármester úr kérésére Szászfalvi László országgyűlési képviselővel együtt beszélhettünk a világháborús emlékmű újraavatásán, s szülőfalum díszpolgársággal is megtisztelt.)

Mire a fentieket átgondoltam, áthaladtam már az egykor szebb időket megélt vegeybolt előtti útszakaszon, elmentem Major-keresztapánk háza előtt: most nem tudom, kié. A Haranglábnál ösztönösen keresem – mint kamaszgyermek korom

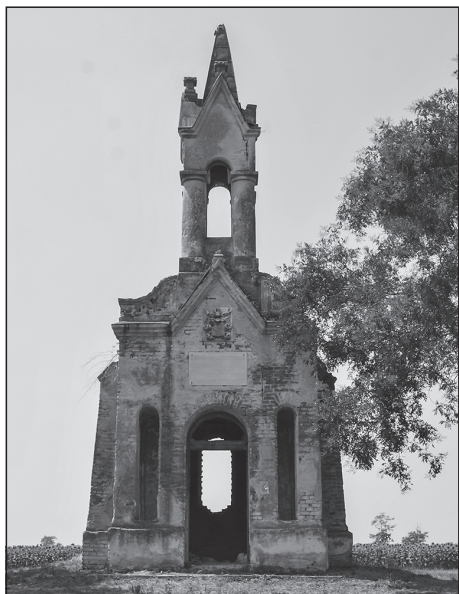
óta mindig – a falu középkori nyomait. Elszomorodva láttam, milyen épület áll a régi katolikus iskola helyén, amelyben a terem egyik végében volt egykoron a színpad. De sokat szerepeltem ott! De a legszebb emlék az volt, amikor Varga Éva, szép szőke, kékszemű kislányként Heine *Loreley* című versét szavalta, s a Rajnát örökre belevészte egy kisgyermek szívébe. A terem végében szárnyas ajtókkal eltakartan állt az oltár; a székek megfordításával lett színházteremből templom, s a gyakorlatiasság jegyében egyben mozi is, mivel a szárnyas ajtókon jól elfért a mozivászon. Töröm a fejem, hogy az első film, amit láttam, a *Körhinta* vagy a *Mágnás Miska* volt-e. Már át is robogtam a patakon a Bonczok és Török Tera néném egykori háza között, amely a Kapos-folyó egyik árva ága. A velünk szembe-szomszéd Szabó Öcsivel és Gyuszival mennyit mentünk a partján a közeli forrásáig, amely mostanában a Tündérvölgy nevet kapta. Tündének és Imrének köszönhetően nagyon szép lett, s így illik is rá az új név.

Az autóval rutinosan kanyarodtam el a meredek löszdomb mellett, amelyet jól ismertem, a kúria, illetve a kápolna felé. Hét-nyolc éves gyerekként erre fordultam mindig, amikor nagyapámnak vittem ebédet a Cseresnyési úti szőlőbe. Autóval most a domb szinte semmit sem jelentett, bezzeg kislányként komoly emelkedő volt. A murvaút, amelyen most mentem, egy kapuhoz vezetett, s mögötte állt az átépített kúria. A kapu, amikor megérkeztem, be volt csukva vagy inkább behajtva.

Amikor 1988-ban utoljára jártam erre, gondosan be volt zárva. Egyik Amerikában élő török professzoromat, Kemal Karpatot hoztam el ide, hogy megmutassam neki, hogy is nézett ki valaha egy magyar uradalmi központ. Akkor még álltak a gazdasági épületek és a cselédházak is. Kinyitottam valahogyan a kaput, s Professzor úrral elindultuk az általam jól ismert udvar felé. Pár perc múlva durva hangon közölték velünk, hogy takarodjunk. Mondtam, hogy én itthon vagyok, mert ez a falu az én hagyományom. Gúnyos kacaj volt rá válasz, aztán a mérges gazdának megmondtam, ki is vagyok: ismerte jól szüleimet, s hagyta, hogy a professzor kedvére szemlélődhessen és kérdezhessen az egykori uradalom működéséről. Nem akartam ismét ilyen kellemetlen helyzetbe kerülni, no meg azt sem tudtam, hova kell majd állniuk a vendégautóknak. Leállítottam a kocsit, gyalog bementem a kertbe, és a tornácra, ahol már komoly sokadalom volt, kerestem a házigazdákat. Imrével és Tündével azonnal megismertük egymást. Mondták, hogy a kapu nyitva áll, valaki véletlenül behajtotta. Siettem vissza nyugtalan édesapámhoz, és pár perc múlva a tornác előtt parkoltam. Időben érkeztünk, édesapámat besegítettem a vendégváró nagyszobába, ahol neki szinte mindenki ismerős volt. Igyekeztem minél gyorsabban többeknek bemutatkozni, majd siettem a tornácra, hogy körülnézzek. Esőre állt, féltem, hogy a kápolnaavatót elnyomja a vihar; s nem lesz időm még körbenézni sem.

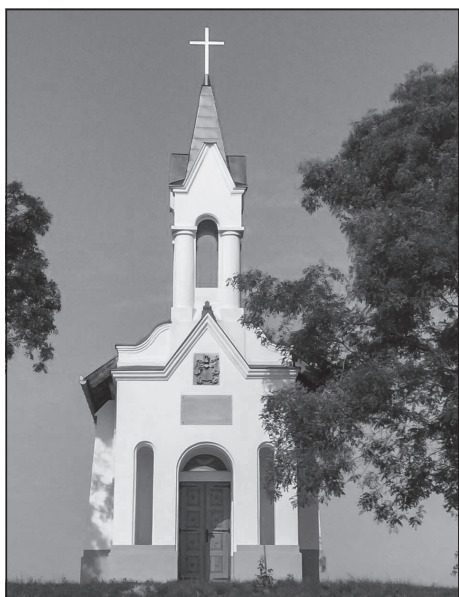
Az egykori kúria más lett, mint volt, de több régi rész és a hangulat megmaradt belőle. A gazdasági épületeket és a cselédházakat lebontották. „János, nem tudunk mit kezdeni velük!” – mondta Tünde. „Hallottam a történeteket én is – folytatta – a török kori pincéről.”

A kápolna sokkal közelebb van a kúriához, mint emlékezetemben élt. A tor-

Régen ...

kor, szinte pontosan megkezdődött. Tünde kocsját követve, aki kilencven éves édesanyját vitte, a kápolna mögött megtaláltam az autók parkolóhelyét. Édesapámat egy székre ültettem egy nagyobb fa alá, mert az eső lába már nagyon lógott. Édesapám

... és ma

nác előtti nagy tisztásról, mivel egy kis emelkedőn áll, nagyon szépen látszik. Jó volt nézni, hogy a tornya már nem bedőlt, hanem szép fehérén hirdeti a megújulást. Balról mellette, a tornácról is jól láttam a szovjet katonai temetőt, iskolásként jöttünk oda sokat, koszorúzni. A korpádiak 1956-ban ledöntötték (Csoboz Lajos, Gergely László és Major József) a katonai temetőben lévő emlékművet. Ezt leginkább Csordás tanító úr ellenezte, mert ismerte azt az egyetemes igazságot, hogy a halott katona nem ellenség, bármily rosszat is tett életében. De ez nem számított akkor, amikor Kádár rendőrei őt a kaposvári börtönben véresre verték. Majd átfutott a fejemen ismét a régi, meg nem válaszolt kérdés, amely gyermekkorom óta foglalkoztat: hol lehetett itt a falu egyik régi temetője. Nagymamám sokszor mondta, hogy több őset itt temették el. Ma már ennek se híre, se hamva.

A kápolna újraszentelése délután két óra-
kor, szinte pontosan megkezdődött. Tünde kocsját követve, aki kilencven éves édesanyját vitte, a kápolna mögött megtaláltam az autók parkolóhelyét. Édesapámat egy székre ültettem egy nagyobb fa alá, mert az eső lába már nagyon lógott. Édesapám széke mellé tettem az autóból két nagy esernyőt (egyet neki, egyet nekem), mert látszott, hogy hamarosan szükség lesz rájuk. Édesapám mellett álltam, akihez rendre jöttek régi barátok és ismerősök: régóta nem mozdult ki otthonról, örült, hogy híreket hallhat és oszthatja bölcseségeit. Sokaknak már be kellett mutatkoynom. Közben Tünde, aki hol az előkészületeket irányította, hol édesanyjára figyelt, hol egyik unokáját csitítgatta, felkért, hogy a szertartás után szóljak a korpádiak nevében. Valamiképp számítottam erre, s Éva húgom is sejtetett valami ilyesmit már előre, megköszöntem és izgulni kezdtem, mit is fogok mondani.

A kápolna újraszentelésre sokan eljöttek a korpádiak közül. Nemcsak azok, akik a közelben laktak, és Imrével, Tündével munkakapcsolatban állnak, hanem még a távoli lókiak is. Régi és új korpádiak egyaránt. Kerestem az is-

merős arcokat, régi osztály- és iskolatársakat. Punik Laci, a lelkes helytörténész, akinek családját jól ismertem, segített sokakat beazonosítani. Akivel csak lehetett, kezet fogtam, közben azt járt a fejemben, nem veri-e szét az eső az egész ünnepséget.

Az újraszentelés egyben szentmise is volt. Háromnegyed évszázad után a kereszténység visszatért régi otthonába. Nem visszaszökött, hanem visszatért. A meghívottak a kápolnában nem fértek volna el, így az oltárt a szabadban, a kápolna bal oldali fala mellett állították fel. Kerényi Lajos atya nem csupán szentmisét mondott, hanem a szentmisét magyarázta is. Felemelő volt eltökéltsége, tanítási igyekezete és nyugalma. Szólt arról is, hogy egy hét múlva lesz a vasmiséje a ferencvárosi Szent Kereszt plébániatemplomban. Kezdetben az eső csak szemerkélt. Az atyának a szeme sem rebbent, de Somos plébános úrnak sem, aki talán még mosolygott is. Nyugalmat át tudták árasztani a résztvevőkre. Amikor már igazán esett, előkerültek az esernyők, de mindenki a helyén maradt. Én az ernyőmmel Lajos atya mögé álltam, hogy óvjam az esőtől őt is, és vele együtt a szertartáskönyvet is. Igyekeztem félsiker volt, mert az esőcseppek továbbra is hullottak az atya fejére és a könyvlapokra is. Az áldozás előtt az időjárás azonban nagyot fordult. Hirtelen elállt az eső, kisütött a nap, még szivárvány is formálódott. Lajos atya boldogan mondta ki: az Úr is azt akarja, hogy a keresztény élet a magyar föld ezen kis szögletére is visszatérjen. A szentmise alatt megélt kegyelmi idő nem csak azért volt különleges, mert Jézus Krisztus szellemisége eltöltött minket, hanem azért is, mert a szavak valami olyan lelkeségben hangzottak el, amelyre minden résztvevő sokáig, talán élete végéig emlékezni fog. Kilépés volt ez a korpádi határban a ketyegő időből és átlépés volt a lelki-kegyelmi időbe, amelyet Lajos atya nagyon jól tudott és érzett. Márk evangéliumában ugyanis azt olvashatjuk: „*Beteljesedett az idő, és már közel van az Isten országa (1,15).*” Az eredeti görög szövegben Szent Márk az időt azzal a *kairosz* szóval fejezte ki, amely a különleges, a lelkeséggel bíró kegyelmi időt jelenti, szemben a *kronosz*=múló-ketyegő, mindennapi idővel. Ifjúkorom óta most áldoztam először korpádi földön: a *kairoszok* tobzódása volt ez. Jó érzés és nyugalom töltött el.

Az újraszentelő szentmisét követően Tünde köszöntötte a vendégeket. Elmondta, mennyire jól esik neki, hogy a kápolna ismét méltó a Jóisten szeretetéhez. Köszönetet mondott mindazoknak is, akik a felújításra létrehozott Tündérvölgy Értékeiért Egyesületet támogatva hozzájárultak az újjáépítés költségeihez. Köszönetet mondott azoknak, akik munkájukkal részt vettek az építkezésben és akik segítettek a felújítást. Egyszerre volt meghatódott és határozott. Látszott rajta az öröm és a megkönnyebbülés, hogy a felújítást végigvitte, az eső pedig nem mosta el az ünnepséget. Javasolta, hogy mindenki nézze meg a kápolnát belülről is. Büszkén szólt arról, hogy a kápolna üvegablakait leánya, Bödő Ágnes képzőművész festette, akinek munkáiból nem csupán szépség és tisztelet árad, hanem az is, hogy Ágnes egy borzalmas balesetből következően már megjárta a maga *Via Dolorosáját*. Neki az üvegfestés – miként elmondta pár héttel a kápolna újraszentelés után a budai vár egyik kellemes vendéglőjében – az emberi feltámadás egy éves útja volt, az isteni kegyelem kiáradása közepette.

Egyszerű volt átvennem a szót, mivel Tünde szinte már mindent elmondott, amit ilyenkor mondani kell. Én kifejezve meglepetésemet és örömeimet, a következőket hangsúlyoztam: Korpádon befejeződött végre a második világháború, de a falu most, a valós (kronologikus) időn túlnyúlt huszadik századot is lezárta, s 2017 nyarán belépett a huszonegyedikbe. A hely szelleme és az összejövétel lelkisége mondatra ezt velem.

A második világháború Korpádon mindenkinek, de a kúria körül élőknek különösen borzalmas tragédiákat hozott. Valahol itt futottak az 1944. decemberi éjszakában menedéket keresve a Szira-lányok, akiket a szovjet katonák nemcsak megerősszakoltak, hanem meg is öltek. A közeli Zoltán-kúria pincéjéből a szovjet járőr 30–40 férfit indított útnak Szibériába, köztük Zoltán József földbirtokos özvegyének három fiát, a Pápay fiúkat, akik sokakkal együtt a focsani lágerben haltak meg. Egyik cselédjük, hogy mentse magát és kamaszgyerek fiát, egy szovjet tisztnek elárulta, hogy van közöttük három „burzsuj”. A tiszt valamennyire tartotta a szavát. Az apát elengedte, de a 16 éves fiát nem. A fiú 1947-ben került haza a kényszermunkából. Szikár, sovány ember volt, sajnos már régen meghalt. Tudtam a történetét, lestem már gyerekként a tekintetét, mi maradt meg benne a borzalmas megpróbáltatásokból. Azokban a napokban, amikor 1991 júniusában a szovjet hadsereg kivonult Magyarországról, Korpádon voltam. Édesanyám úgy gondolta, beszélnie kell. Elmondta, hogy a rokonságból mely nagynénémet és ángyomat erőszakoltak meg szovjet katonák. Egyet-mást tudtam, meglepődtem, hogy az én drága édesanyám és kortársai mennyi titkot tartottak magukban. Anyámnak, aki szívéből-lelkéből gyűlölte a szovjet rendszert, volt elég oka is rá, talán ekkor, 1991-ben fejeződött be a második világháború.

Ahol beszédemet tartva álltam a kápolna fala mellett, ráláttam a szomszédos szovjet katonai temetőre. Nem mondtam ki, de arra gondoltam, hogy a dúvad elcsigázott szovjet katonákat itt lőtték halomba a német géppuskások és mesterlövészek. Talán eljött az ideje, hogy a múlt múlt legyen. Nem tudom, hogy a korpádiak mennyire értették mondandómat, s mit mondtak el nekik szüleik és nagyszüleik 1944 borzalmas decemberéről és 1945 keserves tavaszáról. Mondataimat ezt követően olyan irányba fordítottam, hogy elmondjam: Korpád az elmúlt harminc évben megváltozott. A régi faluból, annak szellemiségéből és a lakosságából alig maradt valami és valaki. Talán beszéltem ennek okairól is. Szóltam arról, hogy a környező falvakból, Korpádnak Kaposvárhoz való közelsége okán, sokán költöztek ide. Ők lettek az új korpádiak. Sokan jelen voltak közülük a kápolnaszentelésen is: ők voltak többnyire azok, akiket nem ismertem. Leginkább rájuk gondoltam, amikor azt mondtam, Korpád átlépett a 21. századba. Valami olyasmi történt, mint a 18. század elején, a török hódoltságot átélte régi korpádiakhoz (közéjük tartozott Kiss Mária anyai nagyanyám) közléről-távolról új lakosok jöttek. Ők voltak az én Novák-őseim. De ez zajlott le a 19. század végén is, amikor a Budapest–Dombóvár–Kaposvár–Zágráb–Fiume vasútvonal megnyitását követően az uradalmak százakat vonzottak a faluba. Gyócsi József dédapám is ebben a hullámban jött Korpádra a Balaton-vidékről,

hogy a Zoltán-uradalmat rátermett gazdatisztként átalakítsa. Sikeres ember volt, és hiteles korpádiként halt meg 1933-ban. Beszédemben róla is szóltam. Hogyne tettem volna, hiszen annak a gazdaságnak az alapjait – amelyet most Imre és Tünde birto-
kolkolnak – dédapám teremtette meg. Nem mondtam ki igazán, de sejtettem, hogy a kápolnaszentelésen személyes sorsok találkoztak. Nem egy, hanem sok.

Nem kétséges, hogy Korpád már évek óta a huszonegyedik század előszobá-
jában totyogott. De az új évszázadba való átlépéshez kellett valami új, ami egyszerre tárgyi és tartalmi, s ami lelkesítést ad a helyzetnek és ünneppé változtatja a hétközna-
pi időt. Ez a Kapotsfy-kápolna felújítása lett. Lehet, hogy lehetett volna más is, lehet, hogy volt, és én nem vettem észre. De nem hiszem: édesanyámnak és édesapámnak köszönhetően minden korpádi rezdülésről tudtam.

Rögtönzött beszédemben megköszöntem Tündének és családjának valamint barátainak, hogy eltüntették a háború sebéit. E tettük az új *korpádiak* érdeme, mert Imre és Tünde is azok. De az új *korpádiak* idővel csak *korpádiak*, majd *régi korpádi-
ak* lesznek, miként egykoron balatoni pusztákról jött Gyócsi dédapámmal, a Nagy-
berkiből ide származott édesapámmal vagy az antalszállási házukból kitelepített és a fálunkba menekült Ádám Jánossal is történt.

Örülök, hogy 2017. június 17-én falum népe végleg befejezte vagy lezárta a második világháborút; de a borzalmas huszadik századot is, és megkezdte írni Kor-
pád huszonegyedik századi lelki történelmét. Jó volt ebben részt venni, és figyelmes tanújának lenni. S közben ismét érezni a korpádi *kairoszt* (a kegyelemmel megélt időt), amelynek a fejemben és lelkemben lévő történelmi rétegeit most valami új fény ragyogta be, s e sorok megírására késztetett.

A kápolna újraszentelése

Történeti vázlat

„...mert az emberek, akár egy nyelven, akár különböző nyelven beszélnek,
egymással érintkeznek, egymásra hatnak.”

(BARTÓK BÉLA)

„Az évszázadok arról tanúskodnak, hogy a kultúrák találkozása, egymásba szövődése
valamennyi nép számára előnnyel jár, színesíti, gazdagítja, sokrétűvé teszi kultúráját,
hagyományörzés és újítás dialektikáját ösztönzi.”

(FRIED ISTVÁN)

Külön Monarchia-kutatással vagy összehasonlító irodalomtudománnyal nem foglalkoztam, így, ha ebből indulok ki, úgy kerültem ide, erre a tanácskozásra, mint Pilátus a crédóba. De szinte egész eddigi életem a szlovák irodalom, költészet közelében – sőt, mondhatni: vele szimbiózisban – telt, fél évszázados olvasói és fordítói tapasztalataim okán e kis történeti vázlatom talán ebben a közösségben és ebben a kontextusban is értelmezhető lehet.

Kiindulópontom a költészet kétségtelen személyes, illetve nemzeti – s továbbmenve, talán valamiféle közép-európai – identitásképző jellegének, jelentőségének, erejének paradigmája. Szűkítve a kört, a szlovák és a magyar költészet kezdetben kétségtelen, de kisebb-nagyobb mértékben később is meglevő, s a továbbiakban is *lehetséges* kölcsönviszonyáról kívánok felvetni néhány gondolatot – a műfordítások tükrében. Mivel azonban az ilyen vizsgálataink – ha nem is mindig – rendszerint a magyar irodalom külföldi recepciójára, fordítására irányulnak, most megfordítanám a dolgot, s egy külföldi irodalom, egy szomszédos nemzeti költészet magyar fordításának történetén vágatnék végig, az általánosítható(bb) tanulságokra és a jelenlegi helyzetre is figyelve.

Bár egyes nagy népek és nemzetek költészetének magyarországi recepciójánál, recepciótörténeténél, hazánkbeli fordításánál és hatásánál itt-ott még el-elidőzünk, a kisebb nemzetek költészetének magyar fordítás- és hatástörténetéről már rendre megfélekedünk. Így ha érintettük is olykor, csak ritkán foglalkoztunk eddig – mostanában pedig alig, ha egyáltalán – a szlovák költészet magyar fordításának, recepciójának kérdésével.

A közös haza 1918-ig azt is jelentette, hogy népeinek, nemzeteinek kultúrái, irodalmi természetes kölcsönviszonyban, erős kölcsönhatásban alakultak, fejlődtek. Kezdve a népi kultúrától, illetve a népköltésztől, népi epikától, mellyel kapcsolatban, tárgyunkat tekintve, mindannyiunk számára ismeretesek lehetnek a magyar és a szlovák népdalok, s a különféle népköltészeti műfajok közti átjárások, szellemi-lelki rokonságok, téma- és motívumazonosságok, melyek egyikük-másikuk esetében teljes egyezést mutat(hat)nak egymással.

Sziklay László beszél egy helyen arról a „közös költői hagyományról”, amely „mindkét nép költészetében több évtizedre, sőt esetleg évszázadra, valahová az énekvers, a históriás énekek korába nyúlik vissza, s amelynek – természetesen –

megvan a maga szoros összefüggése a két nép közös sorsával és életmódjával”. De ismereteseek például régi irodalmunkból az olyan kétnyelvű, kétkultúrájú – szlovák és magyar nyelven egyaránt verselő – költőink, alkotóink is, példaként a spontán és természetes módon kialakult kétnyelvűségre, mint amilyenek voltak a 16–17. század fordulóján Rimay János vagy a 17. század eleji Beniczky Péter, illetve Madách Gáspár (azonban Amadé László némely verseiből is az derül ki, hogy maga is tudott szlovákul, s vannak olyan magyar versei, amelyekbe szlovák szavakat, kifejezéseket is tudatosan kevert). Lényegesnek tűnik e tekintetben Csehy Zoltán megjegyzése Beniczky Péterről, miszerint verseiben „mindkét nyelv megtermékenyítve hatja át egymást”, azaz egyik nyelv úgymond a másiktól *tanul*, s e kettős nyelvűség, kettős kultúrájúság ellenére – bár verseiben „látszatra két nyelven szólal meg” – „megiscsak egyetlen nyelven beszél”. De itt vannak a kuruc kori kevert nyelvű népdalaink vagy akár a további szlovák–magyar makaróniversek ismert példái, netán a diák- és iskolai folklór magyar–szlovák kevert (vegyes) nyelvű versei is.

Népeink, íróink, irodalmaink egészen 1918-ig bizonyítottan *tanulni* is jártak egymáshoz, illetve együttélésük egymástól tanulásuk ösztönzője is volt egyben. S jöllehet a szlovák költészet, de talán még inkább a kezdeti szlovák regény is az akkoriban strukturáltabb, friss világirodalmi hatásokat is tükröző magyar epikán tartotta a fél szemét, s annak mintáit igyekezett magába abszorbeálni, az is ismert, hogy például Jókai, Mikszáth, Krúdy mennyit merített a szlovák folklór- és kultúrkincsből, s persze a szlovák nyelv sem volt idegen a számukra (mi több, azt is tudni, hogy Jókai gondolkodásában milyen fontos helyet foglalt el – többek közt – a szlovák irodalom nem *külföldi*, s nem idegen volt a számukra, hanem *hazai*, melyekhez az egymásmellettiség évszázados sorsközössége fűzte-kötötte őket.

A közös haza megszűntével azonban, a Trianon utáni magyarországi írótól a szlovák irodalom is távolabbra került (és persze viszont), s noha időről időre ugyan a változás némi jelei is kecsegtetnek e téren, a figyelem általában csak rapszodikusán s periférikusan fordul feléje.

Arra, hogy a szlovák irodalom és írók magyarul is tanultak, magyar iskolába is jártak, s mindkét nyelvből, irodalomból egyszerre építették saját magukat, a ‚kétnyelvűség’ addigi terminus *technicus*a helyett még az 1970-es években egy akkor fiatal szlovák irodalomtudós, Rudolf Chmel bevezette a sokkal árnyaltabb, kifejezőbb „kettős irodalmiság” fogalmát, mely kettős figyelem, kettős műveltség jelei – igaz, néhol csak nyomokban – kimutathatók a fentiekén kívül más vonatkozásokban is, 1918-ig mindenképpen. Mi több, e „kettős irodalmiság” jellemző módon nemcsak az egyes alkotók esetében, hanem egyes művek témaválasztásában, illetve magának az irodalmi folyamatnak – maguknak az irodalmi folyamatoknak – az alakulásában is megfigyelhető. A Monarchia felbomlásával s a Csehszlovák Köztársaság megalakulásával azonban a Monarchiában addig „együtt fejlődő-élő” s egymást különböző szinteken és mértékben meg is termékenyítő kultúrák a *külön-fejlődés*, a *sét-fejlődés* útján kezdtek járni, így a szlovák irodalom előtt is más utak, eszmék és lehetőségek

nyíltak. Mindenekelőtt a szervezeti-szerkezeti önállósodás vonatkozásában, s attól kezdve a szlovák írók, olvasók, intézmények részéről is az említett „kettős irodalmiság” gyengülését, sőt napjainkra sok vonatkozásban az eltűntét, megszüntét regisztrálhatjuk. Példák, szabályt erősítő kivételek azért akadnak azóta is: az ismertebbek közül mindenekelőtt Vojtech Kondroté és Karol Wlachovskýé, vagy akár Mila Hanguováé, Peter Macsovszkyé, az újabbak közül pedig Jitka Rožňováé.

Nem véletlen azonban, hogy Magyarországon épp az 1930-as évek egyre el-lenségesebb, vészterhesebb légkörében erősödött meg – s nem kisebb személyiségek, mint Bartók Béla és Németh László nyomán, illetve hatására – a közép-európai, szomszéd népek kultúrájának, irodalmának megismerése és közvetítése iránti igény, a kölcsönhatások és párhuzamosságok feltárásának gondolata, melynek olyan fontos irodalmi fórumai is voltak, mint Gál István *Apollója* (1934–1939-ben) vagy Csuka Zoltán *Láthatára* (1933–1944). Ez utóbbi „a jugoszláv, román és csehszlovák irodalmi és művészeti élet ismertetését” jelölte meg legfontosabb feladatának, hozzátéve, hogy: „Minden politikai vonatkozáson túl is fontosnak tartjuk, hogy az e népekkel együttesen élő magyarság ezeknek a szomszédos népeknek irodalmát, kultúráját ismerje”. (Csak zárójelben jegyzem meg, mily szorongva gondolok most arra, van-e, illetve miért nem lehet, miért nem lehetnek ma – a közép-európai kis népek globalizálódásának idején – ilyen folyóiratunk, folyóirataink.)

Míg, mondtuk, a *szlovák nemzeti irodalmi térben* 1918/1919 után fokozatosan gyengült, s mára csak nyomaiban maradt meg, magyar viszonylatban a „kettős irodalmiság” gyakorlata (ott helyette ilyen inkább a cseh irodalom felé alakult ki), szlovák viszonylatban létrejött ugyanez – s azt kell mondani, teljesen természetes és magától értetődő módon, s kicsit szükségszerűen is – az államfordulat következtében keletkezett *nemzetiségi irodalmi térben*, mely különösen az 1960–1970–1980-as évekre erősödött fel, s esetenként irodalom és irodalmi hatásközvetítő jelleggel, erővel is bírt. Nevezetesen, a szlovák irodalom magyar fordításain, illetve esetenként egy-egy (cseh)szlovákiai magyar író, költő művein keresztül is kimutathatóan érvényesülni kezdtek azok az impulzusok, sajátosságok, melyek az ekkorra a kortárs világirodalmi mozgásokkal a magyar költészetnél inkább szinkronban levő szlovák költészet s költők felől érkeztek hozzánk. Hogy példát is mondjak: Tózsér Árpádnál, Ozsvald Árpádnál, Monoszlói Dezsőnél, Gál Sándornál vagy az 1970-es *Egyszemű éjszaka* antológia költőinél, akik azokat a szlovák költészet adta mintákat, verslehetőségeket is természetes módon szervesítették verseikbe, amelyek adott esetben a magyar versben, versnyelvben is nóvumként jelentek meg. Régóta meggyőződésem ugyanis, hogy a 20. század második felének szlovák költői törekvései – főleg az 1960-as évektől – több szempontból is előtte jártak az ekkoriban általában eléggé hagyományos (avítt) magyar líraszemléletnek, amire többször emlegetett beszédes példám, hogy amikor 1984-ben megjelent a *Gyújtópont* című, huszonhat kortárs szlovák költő verseiből készített összeállításom, a korán elhalt Endrődi Szabó Ernő – maga is kiváló költője és felkészült esztétája volt e kornak –, a meglepetés hangján

TÓTH LÁSZLÓ: ADALÉK A SZLOVÁK KÖLTÉSZET MAGYAR RECEPCIÓJÁHOZ

és a felfedezés gesztusával írt róla, értékelésének a sokatmondó *Európa a szomszéd-ban van* címet adva, amivel nemcsak a kortárs szlovák költészet (általános) értékeire utalt, hanem annak ilyen értelmezése is lehetett: a modern költészetet nézve Európa nem nálunk, Magyarországon, hanem a szomszédban, Szlovákiában van. De „korszerű, helyenként világirodalmi rangú, s nemcsak szomszédsági értékű szlovák költészet magyar nyelvű bemutatkozásaként” értékelte a kötetet Zimonyi Zoltán is a *Magyar Nemzetben*.

Mégis, mi az, összefoglalva, amiben az említett szlovák – s a korabeli cseh és lengyel – költők mások voltak, mint magyar társaik? Talán mindenekelőtt abban, hogy az élő és továbbörökíthető avantgárdnak sokkal szélesebb spektrumát, a költészetnek korszerűbb hangját, újszerűbb (kísérletezőbb) felfogását képviselték, mint az 1960-as évek magyar lírája. S egyidejűleg, a kozmikus magányával birkózó s a történelem és a társadalom által is megcsalt és magára hagyott, a diktatúrák szorításában végtelen légszomjával küszködő, második világháború utáni modern személyiség létérzésének és létérzékelésének megragadására általában is alkalmasabb és érzékenyebb, rétegzettebb poétikai-nyelvi eszközöket és módszereket, nyelvszemléleti és költészeti-filozófiai meggondolásokat mozgósítottak. Vagyis a szlovák költészet az 1950–1960-as évektől már teljesen más társadalmi, illetve kulturális közegben és rendben alakult tovább, így az – nyilvánvalóan a csúcsaiban és kísérleteiben európai rangú cseh és a lengyel költészet *közelségének* köszönhetően – a második világháborút követően már akkor közelebb került Európához, amikor nálunk Tandoriéknak még az irodalmi konzervativizmus és szokvány kemény ellenállásával kellett megküzdeniük. De vissza a történetiséghez!

A szlovák költészet első magyar nyelvű gyűjteménye, Gáspár Imre nevezetes munkája, a *Hazánk tót népe* még a 19. században, 1879-ben látott napvilágot, melyet az 1918–1919-es főhatalomváltástól, azaz Csehszlovákia létrejöttétől egészen az 1989-es rendszerváltásig – lehet mondani, több-kevesebb rendszerességgel – további antológiák követték. Kevésbé ismert, hogy az új államban elsőként magyarra fordított szlovák kötet is verses mű volt: Pavol Országh Hviezdoslav *A csősz felesége* című elbeszélő költeménye Schöpflin Géza – Schöpflin Aladár testvéröccse – átültetésében. Igazi kuriózumnak számít a szlovák lírát a népköltészettől az akkori legfiatalabbakig, a Ján Smrekig és az Emil Boleslav Lukáčig bemutató *Antológia szlovák költőkből*, melyet a (későbbi) kiváló szlovák költő-irodalomtörténész, Štefan Krčméry – még Krčméry István néven – jelentetett meg 1925-ben, igaz, tele magyartalanságokkal, nyelvi és stilisztikai erőszaktevésekkel. Máig megfelelő színvonalú fordítói és válogatói munkát tükröz a Darvas János – a színész Darvas Iván édesapja – nevéhez köthető *Hegyorország hangja* 1934-ben, melyet 1936-ban a *Cseh és szlovák költők antológiája* követett Anton Straka, a budapesti csehszlovák követség sajtótitkárának, a magyar irodalom lelkes hívének a szerkesztésében és a legjelesebb magyar(országi) költők: József Attila, Szabó Lőrinc, Illyés Gyula és mások fordításában, valamint a *Szlovenszkói Magyar Írók Antológiája* négykötetes sorozatának műfordításokat

közlő, Szalatnai Rezső szerkesztette 3. kötete 1937-ben. Már 1945 után a következő antológiák vették anyagukat a cseh és a szlovák költészetből: *Cseh és szlovák költők* (Hegedűs Zoltán és Kovács Endre szerkesztésében, 1953); *Mai szlovák költők* (Tóth Tibor szerkesztésében, 1954); *A mai szlovák líra kincsháza* (kazettás antológia Zádor András szerkesztésében, nyolc kis kötetben, 1966); a már említett *Gyűjtőpont* 1984-ben, melyet még két további gyűjtemény követett (mindkettő Zádor András szerkesztése): a *Cseresznyevirágok balladája* (a Kozmosz Könyvek világirodalmi sorozatában) és a *XX. századi cseh és szlovák költészet* (az Európa Könyvkiadónál). Végül ebbe a sorba illeszthető még 1982-ből a jugoszláviai szlovák költészet Koncsol László válogatta és fordította antológiája, a *Mélyföld*.

A rendszerváltás utáni időszakot két további többszerzős versválogatás jelzi: *A kétfejű macska* (1996) és a *Gyalogösvények a magasba* (2016) – mindkettő e sorok írójának szerkesztésében és fordításában. Ez utóbbi évben *Szlováknak lenni csodás...* címmel egy vegyes műfajú válogatás is napvilágot látott Németh Zoltán szerkesztésében a szegedi Tiszatáj Könyvek sorozatban, mely a korábbiakhoz képest már új(abb) fordítókat is bekapcsol – a mai negyveneseket – a szlovák líra magyar tolmácsolásába (az említett Németh Zoltánon kívül Beke Zsoltot, Csehy Zoltánt, Mizser Attilát és Polgár Anikót), akiken kívül még Merva Attila versfordításait kell itt rögzítenünk. S persze az antológiák között említendők még a szlovák népköltészetből megjelent ritkás válogatások, mint például Csuka Zoltáné 1962-ben, illetve 1974-ben (*Fényes a tűz lángja*), vagy a legfrissebb, Varga Imréné az elmúlt évben a Napkút Kiadónál (*Tölgyfa-testvér*).

Fontos különbség azonban a rendszerváltás előtti, 1960 és 1989 közti időszakhoz képest, hogy míg az időben a szlovákiai magyar műfordítók – Bábi Tibor, Tóth Tibor, Farkas Jenő, Rácz Olivér, Tózsér Árpád, Cselényi László, Kulcsár Tibor, Ozsvald Árpád, Koncsol László, Veres János, Kulcsár Ferenc és mások – mellett magyarországi költők, műfordítók is nagy számban részt vettek a szlovák líra fordításában (például a hatvanéves Rónay György 1973-as, a világlírában szemelgető versfordítás-gyűjteményében a harminchárom éves Vojtech Kondrót is kiemelten szerepel, de rajta kívül megemlíthető még, a teljesség igénye nélkül: Baka István, Baranyi Ferenc, Eörsi István, Fodor András, Garai Gábor, Hajnal Anna, Rákos Sándor, Rózsa Endre, Székely Magda vagy Tandori Dezső neve is), addig mára – sokféle ok miatt – a szlovák vers magyar fordítása szinte kizárólag a szlovákiai magyar műfordítók territóriumává vált. S az is tény, hogy 1948 után jelentősen megnőtt a magyarra fordított szlovák verses és prózai művek száma, amit nagymértékben elősegített a könyvkiadás 1948-as államosítása, illetve a csehszlovák–magyar közös könyvkiadási egyezmény megkötése is 1953-ban. Ennek feladata elsősorban a csehszlovákiai magyar könyvkiadókra hárult, de alkalmanként magyarországi kiadók is bekapcsolódtak ebbe a munkába.

De ha 1989–1990-ig a magyarországi kiadók csak elvétve vállalkoztak is a szlovák irodalom és költészet kiadására, a pozsonyi Madách Könyvkiadó évente tu-

catnyi szlovák író művét jelentette meg, köztük versesköteteket (a szlovákiai magyar műfordítók mellett bevonva a munkába, mint láttuk, a kortárs magyar költészet jeles magyarországi képviselőit is). E kötetek azután a két ország közti, említett közös könyvkiadási egyezmény sok kifogással illehető, más szempontokból azonban áldásosan (is) működő intézményének köszönhetően bekerültek a magyarországi forgalomba, helyel-közzel a kritika is foglalkozott velük, így, ha még oly szerény mértékben, de jelen voltak a magyar művelődés és szellemi élet vérkeringésében is. Ezt követően azonban, pontosabban az 1995-ös *A kétfejű macska* után már szlovák költészeti antológia vagy szerzői kötet – eltekintve négy periférikus példától – kerek két évtizeden át nem jelent meg magyar fordításban, sem Szlovákiában, sem Magyarországon. (Ez alól Mila Haugová vagy Peter Macsovszky magyar nyelvű verseskötetei sem jelentenek kivételt a Kalligram Könyvkiadónál, hiszen azok e kétnyelvű, kétkulturájú költők magyar nyelven született opusait tartalmazzák.)

Nem sokban változik e kép akkor sem, ha figyelembe vesszük, hogy a különböző magyar(országi és szlovákiai) lapok, irodalmi folyóiratok – *Magyar Napló*, *Bárka*, *Új Forrás*, *Kalligram*, *Magyar Lettre*, *Nagyvilág*, valamint a *Magyarul Babel*ben internetes irodalmi portál, továbbá a Szlovákiában kiadott *Irodalmi Szemle*, *Opus*, *Szörös Kő* – egyikük-másikuk elvétele, továbbiak több-kevesebb rendszerességgel ezalatt is közöltek szlovák költészetet, s egy-egy műfordító fordításkötetében kortárs szlovák költők versei is helyet kaptak (lásd Ozsvald Árpád: *Nézelődés az ablakból*, 1998; Gágyor Péter: *Szupermarket*, 2012; továbbá szórványosan Baranyi Ferenc, Fodor András és mások gyűjteményeiben). Szabályt erősítő kivételként említhető periférikus példáink pedig Jozef Leikerttől rögtön kettő, a *Mulandóság* 2007-ben (fordításomban) és a *Lélekérintések* 2010-ben (Szászi Zoltánéban), valamint Peter Repka kötete, a *Struccok a városban* 2014-ben, Bettes István remek átültetésében, és az ugyancsak szlovák–magyar kulturájú, kétnyelvű Jitka Rožňová *Lámpaoltás* című kétnyelvű verseskötete Péntes Tímea magyar fordításaival.

Mégis elmondható, hogy a szlovák költészet magyar(országi) jelenlétének, recepciójának a könyvkiadás-támogatási rendszer, a piaci-üzleti szempontoknak a könyvterjesztésben, könyvkereskedelemben való, minden korábbit meghaladó mértékű eluralkodása, a könyvtárak, illetve az olvasók vásárlóerejének zuhanása, az olvasói szokások gyökeres átalakulása – finoman fogalmazva – nem tett jót az elmúlt két, két és fél évtizedben. Mindez viszont, s ez is idetartozik, az utóbbi időben egyáltalán nem vonatkozik a szlovák *széppróza* és a *történeti-politológiai szakirodalom* és *esszé* friss, a magyar olvasó érdeklődésére számot tartó, reprezentatív termésének magyar(országi) jelenlétére, elsősorban a Kalligramnak, illetve a szintén szlovákiai magyar AB-ART-nak köszönhetően (bár a szlovák költészet magyar fordításainak kiadásától ők is elzárkóztak, noha mindkét kiadó jelentetett meg világlírárt is), de néhány éve már egy-egy rangos(abb) magyarországi kiadó termésében is fel-feltűnnek szlovák szerzők, prózaírók művei is.

Nagyot lendített – ha időlegesen is – a szlovák irodalom magyar fordításán

és kiadásán Szlovákia díszvendégsége a 2016. évi Budapesti Nemzetközi Könyvfesztiválon, amikor is vagy kéttucatnyi fordításkötet jelent meg magyarul a kortárs szlovák irodalomból, könyvtermésből; ezek között két olyan opus, amely a kortárs szlovák lírára is kitekintést ad (lásd fentebb). E kiadványok azonban a fesztivál lezárultával – tudomásom szerint – általában visszhangtalanul múltak ki, s tartani lehet attól, hogy e téren minden visszaáll korábbi tetszhalott állapotába. Különösen azután, hogy gyakorlatilag a Kalligram Könyvkiadó is megszűnt, és egyelőre bizonytalan az AB-ART helyzete is, és mára megszűnt *Magyar Lettre* és a *Nagyvilág* is.

Egészen friss példa, hogy amikor néhány hete a Szlovák Tudományos Akadémia Világirodalmi Intézete, továbbá a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézete tanácskozást rendezett a budapesti Szlovák Intézetben a szlovák irodalom 1990 utáni magyarországi recepciójáról, a szlovák költészet magyar fordításáról nem sokat lehetett mondani, mi több, ismereteim szerint még annyi sem hangzott el róla, amennyit azért el lehetett volna mondani. Márpedig a kortárs szlovák költészet és próza érdemlegesebb és érdekesebb annál, mint amire a magyarországi ismertsége, recepciója alapján következtetni lehetne.

A gond talán az, hogy a szlovák irodalom túl kicsi és túlságosan közeli ahhoz, hogy a mostanában is elég sok beteges vonást mutató magyar irodalmi és olvasói nyilvánosság érdeklődését felkeltse? S ha tény is, hogy a szlovák irodalom terjesztési lehetőségei Magyarországon meglehetősen behatároltak (a költészetéről nem is szólva!), egy-egy esetben a magyar könyvkiadók és -terjesztők is túl gyorsan hivatkoznak arra, hogy azért nem adják ki vagy nem veszik át terjesztésre valamely szlovák író könyvét, mert nincs irántuk megfelelő olvasói kereslet, illetve érdeklődés. Amibe, szerintem, a kiadói és terjesztői kényelem és felfogásbeli sztereotípiák is vastagon belejátszanak, illetve abba, hogy nem ismerik és nem is hajlandók ismerni azt, amiről beszélnek, vagy amivel akár foglalkozhatnának is. Persze, a szlovák költészet, irodalom magyarországi ismeretlenségének, sok egyéb mellett, történelmi, szociológiai és lélektani okai is vannak, amelyek a két nép máig meglevő, egymással szembeni előítéleteiben (is) gyökereznek. De ugyanez előítéletek leküzdésében lehetne fontos szerepe az irodalomnak, költészetnek is, miként ezt nagy elődeink is tudták és szorgalmazták.

Amit annak idején Bartók Béla az 1930-as években a szlovák és a magyar népzene vonatkozásában is a „dallamok kereszteződéséről” és a „dallamok visszakereszteződéséről” megállapított, érvényes (lehetne) a kortárs szlovák és magyar költészet kapcsolatában is, hiszen továbbra is bőven van (lenne) mit *tanulniuk* egymástól, így magyar költőinknek is napjaink szlovák költőitől. Ezért – s megint csak Bartókot citálva: „[...] mert az emberek, akár egy nyelven, akár különböző nyelven beszélnek, egymással érintkeznek, egymásra hatnak” – felteszem a kérdést: érintkezik-e, hat-e egymásra napjaink szlovák, illetve magyar lírája? S bár a magyar költészet szlovák recepcióját, illetve a szlovák költők, írók, irodalom részéről történő fogadtatását most nem vizsgáltam, a kortárs szlovák költészet magyar(országi) recepciója, akár az 1989

TÓTH LÁSZLÓ: ADALÉK A SZLOVÁK KÖLTÉSZET MAGYAR RECEPCIÓJÁHOZ

előttihez képest is bizonyíthatóan – és alapjában véve megengedhetetlen módon – erősen visszaesett, a magyar költőkre, illetve a magyar költészet jelenlegi folyamataira gyakorolt hatása pedig – ha egyáltalán lehet ilyesmiről beszélni – elenyésző. Ami viszont nem biztos, hogy üdvös a magyar költészetre nézve, mivel a szlovák lírában változatlanul olyan folyamatok (is) zajlanak, amelyek a magyar versbeszédet és versbéli kifejező eszközöket is gazdagíthatnák. Ahogy szintén Bartók mondta: „Idegen népek közötti érintkezés [...] új stílusok kialakítására is ösztönöz.” És ezt kellene elfogadnunk útmutatás gyanánt a fentiek vonatkozásában is.

Gáspár András: Torn yok

BERTÓK LÁSZLÓ: *Visszanéző*

PANNÓNIA KÖNYVEK, 2017

Ahogy visszanéz, az tele van bizakodással. Az olvasó nem győz csodálkozni ezen az agyonüthetetlen reményen.

Hozzászoktunk, hogy egy lírai költő inkább kesereg, panaszkodik. „Nyafogni mindenki tud, a többség nyafog is” – írta. (175. o.) Dehogy romantikus ez a remény!

Néha csak egy-egy szó árulja el a bizakodást. De ilyenkor a nagy szavakkal sem bánik óvatosan.

Koccintásra emelt pohárral „nézünk bele az örökkévalóságba” – írta egy fotóról. (119. o.)

Csorba Győző ravatalánál azt mondta: „a halhatatlanságba emelkedett”.

De egy faluval kapcsolatban is előfordulnak nagy remények. Kaposmérőről olvassuk, Fodor András „örökre” beírta a falu nevét a magyar irodalomtörténetbe... (113. o.) Itt említem meg, Fodor András kereken húsz éve halt meg, s eltűnődöm rajta, vajon a nagyon szép, új fonyódi kulturális központ (és könyvtár), miért is nem viseli Fodor András nevét. Egy kőhajtásnyira van tőle a nyaraló, ahova elbújt a világ elől verset írni, s ugyanannyira az a Balaton-part, ahol húsz éve, egy nyári délután meghalt. S már nincs Fodor András-könyvesbolt sem Fonyódon. De efféle szomorú gondolatok csak engem kísértének meg. Bertók László az utóélet 10. esztendejében még mindent nagyon rendjén valónak talált. Rendben is volt.

Fontosnak látszhat, hogy ezt vagy azt mikor is mondta. Mert bizony sok minden van ebben a kis kötetben egybegyűjtve, a 70-es évektől az elmúlt esztendőig. De mintha mindegy volna, mikor mondta, amit mondott. Bárhol is lapozunk bele a könyvbe, a bizakodó attitűdön nem fogunk ki. S hozzáteszem, a beszédmód mindig őszinte. Bertóknak olyan emberi, költői hitele van, hogy meg se próbáljuk cáfolni. Különösképp, ha vele együtt éltük át az elmúlt időt. Amikor a millennium évében amolyan jövőnek szóló palackposta üzenetet ástak el a Bicsérdi Művésztelepen, abban ez állt: „A diktatúrák éveiben is született tiszta ének, vers, kép, szobor, üzent a színház, beszéltek az épületek. Megmaradt a remény.” (36. o.) E nélkül hogy is éltük volna túl.

Amikor beléptünk az Európai Unióba, így írt: „Ne várjátok, senki se várja, hogy valaki, valakik (más népek, nemzetek a »legnagyobbak«) majd csak úgy odadobják a »félíg kész« (félíg élő, félíg halott) egeret vagy a sült galambot a szátok (a szánk) elé. A szegény rokont, a csónakba emelt fuldoklót még ha eleinte oda is ültetik a kályhához (asztalhoz), melengetik, a partra is kiviszik, egyszer csak ott áll, hogy (ha hálálkodnia talán nem is, de) bizonyítania kell. Hogy használható, munkára, harcra fogható, méltó társ, sőt versenytárs, aki a saját lábán is képes megállni, mi több, képes kikaparni a maga számára a gesztenyét.” (171. o.)

Nem kevesebb a dolgunk, mint bebizonyítani, egy nemzetnél sem vagyunk alábbvalók. Józan, tiszta a beszéd mindenütt, bárhol is üssük fel a könyvet. Ha még-

is valamiféle keserűség üt át a szövegen, az természetes, mert az idő könyörtelenül figyelmezteti, mint mindenki mást. „Ez a vonat elment – írta. – Előlem, az én nemzedékem, a hetven körüliek elől mindenképpen. [...] Betegek, görcsök, hitetlenek, veszendőbbek, butábbak (bölcsebbek?) vagyunk, mint a fiatalabbak. S egyre inkább azok leszünk. Integetek, nézek utánatok [...]”. (173. o.)

A bölcs belátás ellenére a kötet legutolsó mondata mégsem pesszimista „[...] a költő addig él, amíg írni tud – mondta. – Tehát írnom kellene, írni szeretnék.” (196. o.) Az utolsó mondat kelte 2016. A kötet első ciklusának nyitó mondata ehhez képest kész lázadás: „Vers pedig lesz.”

Azért ne higgyük, hogy néha-néha nem vérzik el ezen a gondolon. Mindennapi kín, hogy az öregség testi-lelki-szellemi állapota kiütheti kezéből a tollat. Ennek ellenére tudja, szándékosan mégsem hagyható abba az írás. Pedig ahogy a sors bánt vele, akár el se kezdte volna. Mintha sose felejtette volna az anyai intést, annyit idézi: „Ha a versekért becsuknak, akkor ne írvet” – mondta, amikor a 20 éves fiút kiengedték a börtönből, ahova gimnazista kori verseiért került. (L. Priusz, 1994, 2016)

Csak két esztendeig bírta ki, hogy ne írjon verset. Egy ideig a nagyanyjáról írt, a szerelemről, a szüetről, a krumpliszedésről, aztán mintha elfelejtette volna a kaposvári börtönt, az ÁVÓ pincéjét, a munkaszolgálatot. Költőnek született. Vésén, Somogyban, 1935 telén. Ennyi az egész.

A kötet alcíme: Írók, alkalmak, élet. A könyv egyik rétege nem veszi el a levegőt a másiktól, de azért ez a könyv elsősorban írókról szól – Janus Pannoniustól Parti Nagy Lajosig. Az élet pedig az irodalmi életről. Az alkalmak (megnyitók, köszöntők, találkozók, emlékezések, nekrológok), bármily röpké írások, bizonyítanak valamit: nagyon benne élt a mindenkori kulturális életben. Nemcsak Pécsen, Nagyatádon is. Írásai nélkül sok minden veszendőbe menne.

A könyv itt-ott könyvtártörténet is. Nem csoda. Egész pályáján könyvtáros volt. S kicsoda költőelődei voltak a könyvtárosságban Pécsen: Weöres Sándor és Csorba Győző!

Az írók közül ki néhány szót kap, kiről meg portrét rajzol. Néhány mondat is lehet időtálló. Ilyenkor mégiscsak figyeljünk az írás keltére! Parti Nagy Lajosról 1980-ban írta: „[...] verseit a groteszk, néha pukkanó humor, a paródiába takart irónia és gúny, az otthonkereső indulat, a nagyszerű asszociációs képesség és szóteremtő fantázia, a fölényes maiság jellemzi. Talán azért, mert ő a legfiatalabb, albréleti és egyéb gondjai ellenére is mintha ő volna leginkább otthon a világban.” (30. o.)

Az írók (tudósok) pécsiek és nem pécsiek. De Pécshez – vagy Somogyhoz – mindig közük van. Klasszikusok (Janus Pannonius, Csokonai) vagy Bertók kortársai. Többségük meghalt már (Weöres Sándor, Csorba Győző, Takáts Gyula, Fodor András, Tüskés Tibor, Várkonyi Nándor, Pákolitz István, Bisztray Ádám), jó néhányan élnek (Parti Nagy Lajos, Csordás Gábor, Méhes Károly) és néhányan élhetnének még (Makay Ida, Csűrös Miklós). Minden névsorból kimaradhat valaki. Ez sem kivétel.

Bertók Lászlónak vannak állócsillagai. A messze múltban Csokonai. A mesterek, kortársak között Csorba Győző. Egy tucat esszét írt róla, elkészítette a bibliográfiáját, szerkesztette a *Csikorgó* című kötetét, válogatta a hátrahagyott verseit. Néha titkon úgy éreztem, monográfiára készülődik. Tévedtem. Bár irodalomtörténész is, írt könyvet Csokonairól, Vörösmartyról. De hát először is költő. És neki is egy élete van.

A *Visszanézve* dokumentum egy hajdan volt irodalmi életről. Véd- és dacszövetség volt ez, a magánélet szférájába húzódott. Könyvét olvasva olyan, mintha belépnénk Fodor András naplójába. Feleségestől, gyerekestől jártak össze. Kirándultak Zengővárkonyba, az Ormánságba, a Mecsekre.

Sok volt az intim szférából az irodalmi életben. A *Somogy* szerkesztőségi ülései elképzelhetetlenek voltak Sárrika pogácsái nélkül és máshol, mint a fonyódi villában. Úgy is nevezhették volna a 70-es, 80-as évek ifjú költőit, hogy a FAFIK, azaz a Fodor András Fiatal Írók Körének tagjai. Fodor Bandi szervezett, utakat egyengetett, visszhangra figyelt, díjakat, ösztöndíjakat járt ki. Annyit levelezett, mint Kazinczy. Valljuk be, bejáratos volt az irodalom hivatalos életébe, az Írószövetség költő osztyályának titkára volt, ez másképp nem ment.

Bertók Lászlónak vannak a történelemben is szív szerinti ünnepei: március 15. és október 23. Éppen ünnep napján olvastam. „A nemzet évszázadonként, az egyes ember pedig életében legfeljebb egyszer élhet át hasonlót.” Húsz éves múlt 1956-ban. (166. o.)

Sokszor olvashattuk az ünnepi beszédében idézett adatokat, mégis megdöbbenek: Elesett két és félezer személy, majdnem a fele 25 év alatti. A megtorlás során 35 ezer ember ellen folyt eljárás. 22 ezret ítélték börtönbüntetésre, 229-et halálra. (170. o.) A többség harmincéves se volt, és nem kevés volt közöttük a lány, a fiatal asszony. Ma is keményen kopognak a tények, sokadszorra is megrendít, még mindig nem vagyunk túl a gyászon.

Ez a könyv önarckép is. Bertók visszanéz. Átlát az időn. Közben egyet nem szabad tennie: Arany János módján [utalás Arany János *Epilógus* és *Sejtelem* című verseire – A szerk.] – dűnnyögni, hogy „Mily temérdek munka várt még! [...] / Mily kevés, amit beválték...” (15. o.)

A kései indulásért kárpótolta a sors. Nem kötötte a jó Isten időnap előtt kévébe. Nem maradt munka végezetlen, s tán a ráadásra is van még idő.